

„Droschak”

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:

RÉDACTION DU JOURNAL.

„Droschak”

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ա Գ Ի Ր

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ

(ԳՈՒՄԱՐԻԱԾ 1909 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻՆ)

Ողջունելով Հին Բեթիմի տապալումը Օսմանեան Պետութեան մէջ, ուր նախկին կարգերու աւերակներուն վրայ կը ձեւաւորուի ազատութեան շէնքը, Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը,— քաջալերած քսանամեայ յեղափոխական դրական աշխատանքով, զոր մտցուց վերածնութեան գործին մէջ, լցած խորունկ յարգանքով անզուգական զոհերու յիշատակին հանդէպ, որոնք դուրս եկած մեր ժողովրդի ցաւէն և ծոցէն, իրենց բողոքով, իրենց արիւնով, իրենց հերոսական մահով, Կուսակցական դրօշի տակ, նոր կեանքի խարխուլ կռիւն,— պարտք կը համարի յայտարարել ի գիտութիւն Թիւրքիոյ բոլոր ժողովուրդներուն և յատկապէս հայ ժողովուրդին.

Որ՝ Դաշնակցութիւնը իբրեւ կուռղ, յեղափոխական կուսակցութիւն, վար կը դնէ դաւադրական այն միջոցները, որոնցով կը պայքարէր հին բռնակալ քէթիմին դէմ, և իբրեւ կողմնակից սահմանադրական քէթիմի, որ մերձաւոր և լաւագոյն հանգրուանն է իր ծրագրին և սկզբունքներուն մշակման ու գործադրութեան համար, ի հարկին հանդէս կուգայ մարտական-ազգային իր ամբողջ ուժով՝ կռիւ մղելու բէաքսիճին դէմ, երբ ան սպառնայ սահմանադրական կարգերուն և փորձէ վերահաստատել այն վիճակը՝ որ այս երկրի անկման և յետամնացութեան պատճառն եղաւ:

Որ՝ Դաշնակցութիւնը հաւատարիմ իր սկզբունքին և գործելակերպին, պիտի շարունակէ նոյն թափով և աւելի լայն ծաւալով համագործակցիլ Թիւրք երիտասարդ կուսակցութեան և մտաւորականութեան հետ՝ ի պաշտպանութիւն սահմանադրութեան և համախմբել այդ գործակցութեան շուրջը այն բոլոր դիմադիր տարրերը, հայ և օտար, որոնք գիտակցութիւն և նպատակ ունին պաշտպանելու նոր կարգերը, ինչպէս նաև ժողովուրդի կեղծեւած դասին շահերը, և իր այդ վերաշինող աշխատանքին մէջ Կուսակցութիւնը ջանք չպիտի խնայէ վերացնելու համար միջազգային և ազգային այն բարդութիւնները, որոնք կրնան դժւարացնել իրաւակարգի հիմնաւորումը և ազգերու փոխադարձ և անկեղծ համերաշխութիւնը:

Որ՝ Դաշնակցութիւնը նախանձախնդիր հայ ժողովուրդի ներդաշնակ և անարգել զարգացման, պիտի պաշտպանէ մեր ազգային-կուլտուրական քաղաքակրթող բոլոր հիմնարկութիւնները, պիտի հովանաւորէ ժողովրդական բոլոր իրաւունքները, միշտ յարգելով ուրիշ ժողովուրդներու նոյնքան սրբազան իրաւունքները:

Որ՝ Դաշնակցութիւնը պիտի շարունակէ, պաշտպանելով հանդերձ սահմանադրական կարգերը, խիստ կռիւ և պայքար մղել կառավարութեան դէմ, այն պարագային, երբ անիկայ դաւաճանելով իր պարտաւորութեան, Թոյլ տայ շեղումներ՝ սահմանադրական շաւղէն, ի վնաս երկրի բովանդակ շահերուն և պետութիւնը կազմող բոլոր ազգերու հաւասարութեան և հետեւաբար՝ անոնց մերձեցման:

Որ՝ Դաշնակցութիւնը՝ վճռականապէս ետ մղելով անջատողական ձգտումները, պիտի տքնի վերակազմել Երկրի քաղաքական և տնտեսական կարգերը, Օսմանեան Պետութեան ամբողջութեան մէջ, հիմնած բոլոր շրջաններու տեղական լայն ինքնավարութեան վրայ և ամրապնդած բոլոր տարրերու դաշնակցական կապերով:

Որ՝ Դաշնակցութիւնը, անվերապահ կողմնակից արդարութեան և արդարադատութեան, պիտի մնայ պահանջողի դերին մէջ Ատանայական քաղաքական եղբունին դիմաց, որ է և պիտի ճանչցուի համապատասխան աղէտ և

և անարգանք, մինչև որ լուացւի այդ անարգանքը՝ արդարութեան գեր-յաղթանակով, զոհերու իրաւունքներուն ապահովումովը ու պատասխանատուներուն խիստ պատիժովը—միակ միջոցը ամբողջ պետութեան մէջ ապահովութիւնը և խախտած կարգը հիմնաւորելու:

Ամրապնդումն Սահմանադրութեան, և կռիւ ընդդէմ իրաւախախտութիւն բոլոր ազգերու՝ էական հաւասարութեան հողի վրայ: Ստեղծագործող աշխատանք՝ բոլոր ասպարէզներուն մէջ: Մաքրագործումն վարչական կազմի: Յամառ, յարաւել քանքեր՝ հարկերու համար այն փշոտ ճամբան՝ որ պիտի տանի դէպի ռամկապետութեան հաստատումը՝ միապետութեան փոխարէն, և աշխատանքի գերիշխանութիւնը՝ դրամի գերիշխանութեան փոխարէն:

Եւ այդ շաւղին վրայ, կուսակցութիւնը՝ իր քսանամեայ կեանքովը փորձառու, պիտի մնայ անշեղ և անյողդող՝ հալածանքին դէմ, ըլլայ այն ընդդէմէն՝ կառավարութեան թէ՛ ժողովրդական խաւար ու պղտոր տարրերուն կողմէն,—միշտ հաւատարիմ իր ծրագրին, իր սկզբունքներուն, իր գործելակերպին,—յենւած շիտակ և անձնէր շարքերուն վրայ:

Կուսակցութեան իրաւասու Մարմիններուն թողնելով մեր որոշումներու հրատարակութիւնը ի գիտութիւն ամբողջ կազմակերպութեան, ընդհանուր ժողովը կոչում կ'ընէ Գաղանկցական բոլոր Մարմիններուն և ընկերներուն, ճշտորէն հետեւի կազմակերպութեան Բարձրագոյն Ատենի գծած շաւղին, խորապէս համոզւած որ կարմիր ու մահաբոյր անցեալէն յետոյ, կարող պիտի ըլլանք պատրաստել վաղւան յաղթանակը—Ժ ո ղ ո վ ը Ր - Գ ա պ ե տ ու թ իւ ն ը, հիմնւած Ա շ ի ա տ ա ն թ ի Գ ա ղ ա փ ա Ր ի ն վրայ:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Ե. ՌԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԵՐ

ՊԼԱՏԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

III

Աշխատաւորական հատւածը — որ ունի արդէն իր հայ ու բուլգար ներկայացուցիչները նոյնիսկ օսմանեան պարլամենտում—կարող է դառնալ շուտով՝ թէ պարլամենտի և թէ երկրի մէջ ամենաազգեցիկ, դիմադրական թեւը (*parti d'opposition*), քանի որ քրիստոնեայ հատւածների լաւագոյն, գաղափարական տարրերը — որքան էլ նրանք լինին սակաւթիւ — սոցորւած են աշխատաւորական իդէալներով, քանի որ միւս կողմից չափազանց խեղճ է բուրժուա ռամկապարութիւնը (*démocratie bourgeoise*) այդ քրիստոնեայ ներկայացուցչութեան մէջ—ծով, իներտ, առանց քաղաքացիական կորովի ու աւանդութիւնների և առանց մտաւոր ու գաղափարական պաշարի...

Այն ինչ՝ մահմեդական աշխարհում և պարլամենտի իսլամ մեծամասնութեան մէջ այդ բուրժուական ռամկապարութիւնը, տարաբախտաբար, գրեթէ բոլորովին բացակայում է: Եւ դա մի տխուր, ճակատաբարական երեւոյթ է, որ խաղացել է իր բացասական դերն անցեալում, խաղում է այժմ, պիտի խաղայ և ապագայում, այն դժուարին ու դանդաղ էւօլիցիայի մէջ, որ պիտի կրէ սահմանադրութեան ճակատագիրը: Եթէ անցեալում բարենորոգչական ծրագիրները վիժել են ճաճկաստանում — դրա խոշորագոյն պատճառներից

մէկը հենց այն է, որ չի եղել բուրժուական, լիբերալ, ազատամիտ գասակարգը, որը գրեթէ բոլոր երկրներում հզօր պատւար է հանդիսացել քաղաքական յեղափոխութիւնների ու սահմանադրական ընդդէմի և որ կարողացել է շատ թէ քիչ ընդարձակ ռամկապարական բնոյթ հաղորդել այդ սահմանադրութեանը, գրաւել այդպիսով ժողովրդական լայն զանգւածները, ի նպաստ նոր իրաւակարգի: Բուրժուատիւն (պաշտօնէութիւնը) յօրինել է ընդդէմ ծրագիրները, բուրժուատիւն էլ ջնջել է նրանց փաստային գոյութիւնը... Ժողովրդի, մահմեդականութեան ճնշող մեծամասնութիւնը մնացել է միշտ լուռ, կրաւորական, նոյնիսկ թշնամական դիրքում հանդէպ այդ բոլոր ընդդէմների, նախ որովհետեւ այդ վերջինները նեղ-քաղաքական բնոյթ ունենալով, նոյնիսկ մակերեսորէն չէին շօշափում ժողովրդային աշխատաւոր մեծամասնութեան շահերը, և երկրորդ՝ որովհետեւ այդօրինակ ընդդէմային փորձերի մէջ ազատ, նախապաշարւած ու ֆանատիկոսացած ընդհանրութիւնը տեսնում էր միշտ «գեաւուրի ձեռքը»... Իսկ այդ ձեռքը նրա համար մի մահաբեր, սրբապղծող, դժոխային բան էր, որ գալիս էր տակնուվրայ անելու հաւատացեալների բովանդակ աշխարհահայեացքը, բոլոր հինաւորաց պաշտամունքները...

Բուրժուազիա չը կայ և այժմ մահմեդական աշխարհի մէջ, նրա դերը ոչինչ էր երեկւայ վերիվայրումների ընթացքում: Չը կայ մանաւանդ ռամկապարական բուրժուական զիւր

Աշխատաւորական կուսակցութեան գերը այդ պատ-

ճառով խիստ բարդանում, դժարանում է: Նա պետք է ստանձնէ միաժամանակ և մասամբ այդ բուրժուա-
բանականութեան պաշտօնը: Նա գրեթէ մենակ է մնում բուն ժողովրդական ընթացքների իր ծրագրով,
մենակ հանգէ պիտի հզօր ու կուռ, մեքենական ու երա-
մական մեծամասնութեան գրեթէ մեն-մենակ նա պիտի ձգտէ խորտակելու այդ վերջինի անտարբերութիւնը
դէպի ժողովրդի ու աշխատանքի ամենա-
նւիրական դատը, գրեթէ մեն-մենակ պիտի պաշտպանէ
անխոր բոլոր—քրիստոնեայ ու մահմեդական—աշխա-
տաւոր զանգաւածների շահերը:

Քարացումը, սակայն, յաւիտենական չէ: Անշուշտ,
իրերի զօրութեամբ կըսկսւի վաղ թէ ուշ բաղձալի
զանազան աւորումը նաև տաճկական կուռ
բլօկի մէջ—նա արդէն իսկ սկսած է—առաջ կը գան
տարբեր հոսանքներ ու հատկանշութիւններ: Առաջ կը գայ վաղ
թէ ուշ բուն ահարեան, ազատամիտ կուսակցութեան
հետ՝ իսկական ժողովրդական կուսակցու-
թիւնը, որ անկեղծօրէն, համոզումով, աշխարհայեաց-
քով և կենդանի, ուշադրութեամբ կը ներկայացնէ
կուսական աշխատաւոր մեծամասնութեան շահերն:
Սակայն, դրա համար ժամանակ է պէտք: Առաջմ
օսմանեան ճակատագրի ղեկավարները, ըստ երևոյթին,
տրամադիր չեն հանդուրժելու, մասնաւորապէս իրենց
կրօնակիցների աշխարհում, աշխատաւորական, սօցիա-
լիստական գաղափարների մուտքը և ահա միակ մահ-
մեդականը, որ ազատութեան օրերից ի վեր հրատարա-
կում էր Զմիւռնիայում թիւրք ու յոյն լեզուներով
սինդիկալիստական «Երդաթ» թերթը, ներկած խեղճ
ու կրակ աշխատաւորների շահերն, այսօր ստիպւած է—
իր մամուլի բուն խափանումից յետոյ—փախչել իր
«կրթած, եւրոպականացած», հայրենակիցների սպառ-
նալիքի տակ և ապաստան փնտրել Եւրոպայում... Երի-
տասարդ տաճիկների սահմանադրութիւնը սկզբից իսկ
զրսւնորում է հակաժողովրդական իր գոյնը. նա ու-
ղում է լինել ըստ ամենայնի «արտօնեալների սահ-
մանադրութիւն»...

Առաջմ, ուրեմն, բուն «ժողովրդական ներկայա-
ցուցի» պատաւաւոր տիտղոսը օսմանեան պարլամենտի
մէջ կը պատկանէ միայն մի բուն գաղափարական
կարիքների, գլխաւորապէս քրիստոնեայ տարրերից:
Նրանց ուժ ու եռանդ կը տայ նոր սկսած ալեկոծումն
ու շարժումը օսմանեան աշխատանքի ասպարէ-
զում և նա իր կողմից կը տայ պատշաճ արձագանքը այդ
շարժումին, ինչպէս որ եղաւ մօտիկ անցեալում, սին-
դիկալիստների ու գործադուլային օրէնքների վիճաբանու-
թեան միջոցին: Նա կը ձգտէ—մտնելով ի հարկին հա-
մաձայնութեան, իրաւախոհութեան մէջ գոյութիւն
ունեցող ուրիշ փոքրիկ, շատ թէ քիչ բանական, տար-
բեր հետ—իրագործելու այն մի շարք հրատարակ, ան-

յետաձգելի բարենորոգումները *), որոնք կարող են մի
յայտնի չափով բարձրացնել երկրի խոշոր, տիրապետող
ընդհանրութեան, աշխատաւոր ու հարստահարած
մասնանների նիւթական բարօրութիւնը:

Այդտեղ է երկրի փրկութեան միակ խարխուլը.
առանց դրան չը կայ յարատեւ ազատութիւն, չը կայ
յարատեւ սահմանադրութիւն: Ոչ մի ընթացք, սահմա-
նադրական ոչ մի ընթացք չի կարող աւելցնել բաւա-
րարութիւն տալ հայ ազգաբնակչութեանը, եթէ նա չը
շօշափէ այդ վերջինի 90 տոկոսը կազմող գիւղացիու-
թեան ու արհեստաւորութեան խորունկ շահերը **):

*) Տես 2. 3. Դաւանակցութեան հրատարակած պլանֆորմի նազա-
գոյն պահանջները գիւղացիական ու այլ ընթացքների վերաբերմամբ:

**) Հայ մի կարգ սիրացու-հրապարակախօսներին եւս, ըստ երևոյ
թին խիստ անհանդիմ է, որ պարլամենտի եւ երկրի մէջ սկսում է շեշ-
ւել—թէկուզ եւ շատ քոյլ չափերով—սօցիալիստական կամ
աւելի աւելի աւելի սեփական, եւ նրանք արդէն դժոխքի
անձներ են քափում «դաւանան», «ազգակոծան» սարբերի վրայ,
հռչակում են նրանց հայրենի կրօնը սրբապօղոթներ, մայրենի եկեղեցի-
կոծանողներ... Մեզ չի զարմացնում այդ պոստ հոսանքը, որի նախ-
ընթացը տեսել ենք Կովկասում: Այնտեղ եւս, հենց որ հայ ժողովրդա-
կան կազմակերպութիւնը, 15 տարւայ ազատագրական իր արիւնք
նիզերից յետոյ, սկսեց գրաւել մին միսի ետեւից հաղափարական
գործունէութեան ասպարէզներ, լսեցին ազգային բոլոր ցեղերի բա-
նակից անաքեմներն ու հալածանքի վայրերի աղաղակը. բոլոր սար-
բերը, անգամ երբեմնի հակոսներն, միացան նրա դէմ. «ազգային
լիբերալներ», բուրժուա-աղաներ, կղերականներ, օրմանեականներ,
իրենց արտօնքի սիրապետութեան վախճանը զգալով, *cause com-
mune* արին, որպէսզի դուրս մղեն հրապարակից նոր, շինարար
գործունէութեան դրօշակակիր մարմինը,—եւ սարբերի ընթացում
լսեցին մի անտրակելի մամուլի էջերից դժօսների, ուղղակի եւ ան-
ուղղակի մասնաւորների հետ՝ ցած, անարգ ինսինուացիան—թէ Դաւ-
նակցութիւնը ուղղում է Բանդիկ եկեղեցի, ազգ ու օնախ, թէ նա նոյն
նպատակով էլ գնացել էր 1906-ին, Էջմիածնի Կենտրոնական ժողովը...

Այսօր բեկակցայի հովանիի տակ հակալեզափոխական սարբերի
այդ բուռնական կոնգլոմերատը տնտեսում է իր յաղթանակները. ցինիզմը,
գրչի ու մեքի գոնակութիւնը կատարում է իր ապօքէօքը Թիֆլիսից
մինչեւ Էջմիածին, վարակելով եւ նորիցս կաթողիկոսին, որ սկզբից
ի վեր, փոքրիկ, հնազանդ ու զոդահար չիճովիկի պէս, ամեն տոքիւ,
եղի-անեղի հոլովում է իր ցարանպատակ, խոնարհագին զգացում-
ներն ու պատգամները: Բնորոշ ու նշանակելի է, որ այդ զարբարոյ,
միտ աւելի ապականող մթնոլորտում միաժամանակ խիստ փաշայե-
ւած է արեւաւմբ... հանգուցեալ կաթողիկոսի դէմ, որի պարծանքն
ու մեծութիւնը կազմում է հենց այն՝ որ նա բոլոր ժամանակների հայ
կրօնաւորներից լինելով հանդերձ ամենախիմաստիկ ու հաղանդա-
ւոր, եղել է եւ ամենաաւելիակն ու ամենաբարեւոր, հանդիսացել է
և ա խ ժողովրդի սպասաւոր եւ ա պ ա միայն կղերի ու կրօնի:

Պատմութիւնը վերսկսում է—եւ ահա նոյն երեւոյթը, նոյն ազ-
գային-հակալեզափոխական *volte-face*-ը 4. Պօլտում: Հայ ազ-
գային սիրացուների նախնին է, որ արժանում է ազատութեան հողմի
հարւածների տակ... Նայեցէ՛ք այդ լանակուլին, այդ իրարանցումին,
այդ տեղային, ամբաստանողական անսպարանքին... Երեկայ բոլոր
խաժիւները, հակալեզափոխութեան ու «չեզոքութեան» բոլոր փաշարի
ասպետները միացել են մի սրբազան ու սրտառու զաւանկութեան
մէջ եւ հրապարակ են նետել իրենց կովկասեան համարգների սիրած
մարտակոչը. «ազգ ու եկեղեցին վանցի մէջ են,—կոչի՛ւ 2. 3. Դաւ-
նակցութեան դէմ... Կրկնում ենք, մեզ բնաւ չի զարմացնում այդ
վայնասունը: Կը զարմանայինք, եթէ չը լինէր այն: Դաւանակցութեան
վրայ զլլապատառ արեւոյ այդ պարոնները իրենց ամբողջ նկարա-
գրով, իրենց բովանդակ էութեամբ հակառակ են ոչ միայն սօցիա-
լիզմի ու աւելիաւորական իդէալներին, այլ եւ պարզ դեմօրհասիզմի,
ժողովրդայեական սկզբունքների, ռաւկալարութեան: Նրանք կու-
ղէին, որ հայ ժողովուրդը, հայ երիտասարդութիւնը յաւիտեան փառած
մնային պատրիարքների ու կաթողիկոսների, կրօնական ու աւելիակն
սիրացուների փէլերին, բոլոր հինաւուրց դաւանանքներին ու իմերին...

Երբ բուն քաղաքական, ռամկավարական ընթերցանների հետ կ'իրագործվին և մի շարք հրատապ տնտեսական բարենորոգումները, երբ արդիւնաբերական վայրերում առանձնաբար կը բարեփոխվի գործաւոր պրօլետարիատի ստրկական կացութիւնը—աշխատանքի ժամանակի կրճատումով, վարձագնի աւելացումով, բանուորական ապահովութեան օրէնքներով և այլն—երբ մանաւանդ դաշտերում, աշխատանքի լայնարձակ հօրիզոններում, կը մեղմանայ բազմամիլիոն պարիսնների վրայ ծանրացած լուծը, երբ օսմանեան կայսրութեան մէջ համատարած խոշոր հողային սեփականութիւնների մի զգալի մասը կը գրավի յօգուտ մշակող ու տնտեսող գիւղացիութեան, երբ կը սահմանի արդար ու բանաւոր հարկատուութեան սկստեմ, երբ այդպիսով երկրի բովանդակ աշխատաւոր ընդհանրութիւնը կը տեսնէ, որ նոր ընթիմի գլխաւոր մտահոգութիւնն ուղղւած է դէպի նրա ցաւոտ ճակատագիրը,—այն ժամանակ ինքնին արդէն կը վերանայ ընդհանուր յօշմարը, որի տակ ապրում է ներկայումս ազատագրւած Տաճկաստանը, այն ժամանակ ինքնին կ'աճի ժողովրդական վստահութիւնը դէպի սահմանադրութեան ընթիմը, ժողովուրդը իր ամբողջ էութեամբ կը փարի նոր իրաւակարգին և իր կուռ բազմակնքով կը չէզոքացնէ՝ թէ համիդեանների յետագիւական սադրանքները և թէ այն բոլոր խուժուրդ ու բիրտ ախորժակները, որոնք մշտական վտանգ են սպառնում բրիտանիաների, մասնաւորապէս հայերի, գոյութեանն ու առաջագիծութեանը... Այն ժամանակ և ազատ, անարգել թուիչ կըստանայ միջազգայն ու թեան հոսանքը ամբողջ երկրի մէջ։

Հրապուրիչ հեռապատկեր... Եւ այնքան աւելի շուտ կը հասնի այդ վիճակը, որքան աւելի շուտ կը կատարվի վերը յիշատակած զանազանաւորումը մահմադական—տաճիկ, բիւրդ, արաբ, ալբան—միապաղաղ օրգանիզմի մէջ, որքան աւելի շուտ գլուխ կը գայ, թէ պարլամենտում, թէ գրքում, սերտ, համեմատելի գործակցութիւնը նախ բրիտանիայ, գիւմարական տարրերի միջև, ի դէմս նրանց աշխատաւորական ու ռամկավարական հատկանքների, որքան աւելի շուտ, վերջապէս, կը զարգանայ—իր խորութեամբ ու տարածութեամբ—մահմադական մտաւորականութիւնը...

Աւելացնենք — գաւառական, ժողովրդական մտաւորականութիւնը։

Ահա մի տարր ևս, որ իբրեւ դասակարգ, գրեթէ բոլորովին բացակայում է մահմադական համայնքների մէջ, ինչպէս որ բացակայում է ռամկավարութիւնն ու բուրժուազիան։ Դրանք բոլորն էլ յարակից, շաղկապւած երեւոյթներ են, կամ աւելի շուտ չերեւոյթներ, որ պայմանաւորում են նոյն խակ ու բիրտ իրականութեամբ։ Տաճկական այն մտաւորականութիւնը, որ այսօր

գլուխ է կանգնած սահմանադրական նոր կարգերի, իր այլամերժ նացիօնալիզմով, համիսլամութեան խմորով շաղկապւած իր ազգայնական դաւանանքով (մի կողմն ենթ թողնում յարգելի բացառութիւնները), տարաբախտաբար, հեռու է — թէ իր ծագմամբ և թէ կրթութեամբ—բուն ժողովրդական խաւերից, նրանց չահերից ու տենչանքներից։

Պէտք է ստեղծել գաւառական մտաւորականութիւն։ Այդ բացը մեզ մօտ ևս կայ, բայց դրացիների մօտ նա ուղղակի ճակատագրական է։ (Մեր խօսքը գլխաւորապէս թիւրքաց հայաստանի մասին է)։ Եւ այդ չարիքի վրայ ստիպւած ենք անդրադառնալ ամեն անգամ, երբ որոշում ենք գործունէութեան մեր ծրագիրները։ Քանի դեռ կայ նա, այդ ահուկի բացը, թուում է թէ մենք դատապարտւած ենք թիւրքահայաստանում—միջազգայնութեան, համեմատելիութեան ու քաղաքակրթութեան մեր պրօպագանդի մէջ—սիզիֆեան ամուլ ու դժնդակ աշխատանքի։ Քանի դեռ կայ նա, մեր շարժումները ազատ չեն, մեր թեւերը կաշկանդւած, մեր ամենաանկեղծ կոչ ու յորդորները դրացի ժողովուրդին, նրանց ճնշւած, հարստահարւած տարրերին՝ պիտի մնան թերեւս միշտ անապատի մէջ բառբառող ձայներ։ Կրկնում ենք՝ մենք գոց, ուրոյն միջավայր չենք։ Բաւական չէ այդ. չենք էլ կազմում թւի ուժը, մի այնպիսի պատկառելի ուժ—որպիսին կազմում են օրինակ, սլավոնները Մակեդոնիայում—որ տար մեզ հնարաւորութիւն՝ գնալու ուղղադիմ առաջ դիմում թեւամբ, առանց վարանելու և առանց երկիւղ կրելու հասարակական յարաբերութիւնների «հաւասարակշռութեան» խախտումներից։ Սլավ սօցիալիստները Մակեդոնիայում այսօր արդէն պատերազմ են յայտարարել իրենց ժողովուրդներին ստրկացնող մահմադական խոշոր հողատէրերի դէմ և նրանք ըստ ու երկիւղ չունին խախտելու ազգամիջեան յարաբերութիւնների վերոյիշեալ հաւասարակշռութիւնը։

Այլ բան է մեր իրականութեան մէջ... Հիւսել ենք հզօր ու միանգամայն այլասեռ (hétérogènes) տարրերի հետ և թուում է թէ մեր սօցիալական ու քաղաքակրթական առաջագիծութիւնը կարող է աջողութեամբ կատարւել մէկ անհրաժեշտ պայմանով միայն՝ որ մենք բարձր ենք մեր ետեւից աւելի յետամնաց հարեաններին... Որովհետեւ նրանց յետամնացութիւնը մշտնջենական վտանգ է մեր առաջագիծութեան ու քաղաքակրթութեան համար, որովհետեւ նա մշտապէս յղի է կուլտուրասպան գաւերով, ուղղւած... նախ և առաջ հայութեան դէմ։

Մեր գաւառական մտաւոր ուժերի վրայ է ընկնում դժուարին պարտականութիւնը՝ աշխատել, անդուլ պրօպագանդով, զինւորագրելու ռամկավարական գաղափարների համար մոռնուման ինտելիգենցիայի ցիր ու

ցան բեկորները: Ասպուրականում անցեալի մէջ կատարած փորձերը որոշ գրաւական են, որ այդ աշխատանքն ապարդիւն չի անցնի: Պէտք է ստեղծել միացնող կոմուրջը, կեանքի կոչել շատ թէ բիւ մտահաս երիտասարդութիւնը և նրա միջոցով արծարծել մահմեդական աշխարհում միջազգայնութեան մեր գաղափարները, մեր իդէալը բոլոր ճնշածների ու հարստահարածների դատի նկատմամբ, հասկացնել ժողովուրդներին, որ նրանց շահը իրօք մէկ է, որ նրանք բոլորն էլ կապւած են ազնիւ ու արգասաւոր աշխատանքի աւետարանով, որ կղեր ու այլ դասակարգեր—իրենց աւելորդ գոյութիւնն ու տիրապետութիւնը յարատեւելու համար—իսկզբանէ բթացրել են նրանց, ներշնչել են մարդասպան դոգմաներ, հաւատամքներ, որոնց անուսով ժողովուրդները դարեր շարունակ ծաւալել են իրար...

Որքան ժամանակ ու աշխատանք է պէտք, մինչև կրտսեղծւի այդ կամուրջ-մտաւորականութիւնը, մինչև կը փոթորկւի հին, չարաշուք պաշտամունքների նիւթած ճահիճը, կը մեղմանայ ազգամիջեան անվստահութիւնը, նախապաշարունակները և թիւրք ու բիւրդ գիւղացիական զանգւածները, շատ թէ բիւ հասունութեան գալով, կը ճանաչեն, վերջապէս, իրենց իսկական թշնամիներին ու բարեկամներին...

Առայժմ ազգային մրցումն է տիրապետող իրողութիւնը մեր երկրում—և դժւար է ասել, թէ քաղաքական, իրաւական, «յեղափոխութիւնը կատարելուց յետոյ» մենք այժմ մտնում ենք արդէն աշխատաւորական, դասակարգային սուր պայքարների մի շրջան: Դժւար է ասել, թէկուզ հէնց այն պատճառով որ «կապիտալիստական» աւատական ուժը՝ խոշոր հողային սեփականատիրութիւնը, գտնելով գրեթէ բացառապէս մահմեդական տարրերի ձեռքում, մեր ժողովուրդը շատ տեղերում ենթարկւած լինելով այդ օտար ու նահապետական «կապիտալիզմի» լծին, — մեր գաղափարական երիտասարդութիւնը անկարող է առայժմ կռիւ յայտարարել այդ լծի դէմ, առանց յարուցանելու վտանգաւոր թիւրիմացութիւններ... Դասակարգային կռիւը կարող է հեշտութեամբ վերածուիլ ազգային կռիւ... Յիշենք, որ Կովկասում, 1905—907-ի թուրքական ծանօթ արշաւանքի մէջ հայերի դէմ՝ մի յայտնի դեր է ունեցել—թէկուզ և գուցէ «պատրւակի» դեր—թուրք աւատական բեգերի, հողատէրերի դէմ շղթայազերծւած ագրարային շարժումը, որ մի մասնիկն էր համառուսական մեծ շարժման և որի ղեկավարներն էին ոչ-մահմեդական տարրեր՝ վրացիներ, ռուսներ և հայեր: Բէգ-աւատականները դիւրութեամբ համոզում էին իրենց տիրական ազդեցութեանը ենթակայ մարդկային նախնիներին, որ «գեաւորի» սագրանքները ուղղւած են ոչ թէ մի բուռն ձրիակեր գիշատիչներին, այլ ամբողջ ցեղի ու կրօնի դէմ...

Կովկասեան դասերը պէտք է ունենանք մեր աչքի առաջ և գլխապատռ չը յափշտակենք գաղափարի հմայքով ու թովչութեամբ: Որքան աւելի «գաղափարական» է մի միտք, այնքան աւելի դժւարին է նրա մարմնացումը, «նիւթականացումը»: Որքան հմայիչ ու վեհանձն է աշխատաւորական միջազգայնութեան թէօրիան, նոյնքան փշոտ է նրա իրականացման ճանապարհը:

Կովկասեան փորձերը պէտք է ունենանք մեր աչքի առջև՝ նաև մեր «ներքին», աշխատաւորական պայքարների միջոցին: Կովկասում այդ հողի վրայ կարճ ժամանակում մեր և ուրիշ կազմակերպութիւնները կարողացան, իրաւ է, պատկառելի նւաճումներ անել աշխատաւոր ընդհանրութեան համար թէ գիւղերում, թէ քաղաքներում: Բայց եղան նաև ցաւալի վրիպումներ—արդիւնք թերուս յափշտակութիւնների և դասակարգային պայքարի նեղ ու շաբլոն հասկացողութեան:

Դասակարգային մրցակցութիւնը, թոյլերի ու կեղբւածների պատերազմը հզօրների ու կեղեքիչների դէմ, անտարակոյս, անհրաժեշտ է և բանաւոր, սրբագործւած թէ գիտութեան և թէ խղճի պատւիրաններով: Նա արդէն իսկ ճակատագրական մի իրողութիւն է գրեթէ բոլոր հասարակութիւնների մէջ, անկախ մարդկանց կամեցողութիւնից, ծնունդ դարաւոր տնտեսական ազդակների—արդիւնաբերական միջոցների զարգացման, անհատական սեփականութեան—մի տեղ աւելի շեշտւած, մի այլ տեղ նւազ, ճակատագրական և միանգամայն առաջադիմական իրողութիւն, քանի որ նա անդադար խթում, մղում է մարդկային հասարակութիւնները դէպի զարգացման բարձր հանգրւաններ, քանի որ նա միակ միջոցն է բարձրացնելու թշուա, իրաւազուրկ, յաւիտենօրէն լքւած աշխատաւոր դասակարգերի բարօրութիւնը, միակ ճանապարհը դէպի մարդկանց հաւասարութեան և ազգերի համերաշխութեան գալոց աշխարհը...

Դասակարգերի հակամարտութիւն եղել է և կայ նաև մեր կեանքում, թէև նա տակաւին չէ վերածւած գործն կռիւի, թէև իրենք դասակարգերը ևս միանգամայն չեն զտւած, որոշւած իրենց ուրոյն կերպարանքով: Այդ զտումը կը կատարւի վաղ թէ ուշ տնտեսական զարգացման պրօցեսի մէջ: Վաղ թէ ուշ—թուում է ոչ հեռու ապագայում—եւրոպական ու տեղական դրամագլուխների կիրառումով՝ կապիտալիզմը, քաղաքակրթութեան այդ հսկայ ջահակիրը, մուտք կը գործէ նաև մեր երկրի խորքերը իր անխուսափելի չարիքներով ու բարիքներով, կը յեղաշրջէ նահապետական կացութիւնը, կը ձուլէ առանձնայատուկ դասակարգերը և կը լարէ ու կը հանէ նրանց՝ մին միւսի դէմ:

Հակամարտութիւնը այժմ ևս, այո՛, անժխտելի իրողութիւն և մենք չենք սպասի կապիտալիզմի ներմուծ-

ծուծին, որպէսզի մեր պաշտպանութեան տակ առնենք՝ ընդդէմ աղայական, վաշխառական ու այլ մականբոյծների, հաշ ազգութեան ահագին մեծամասնութիւնը կազմող՝ ճշնշուած աշխատաւոր դասակարգերը։ Նրանց շահերի անունով ենք հրապարակել 20 տարի սրանից առաջ և նրանց արդար տենչանքներն են, որ այսուհետև ևս պիտի զարգարեն մեր գրոշակը, պիտի հնչեն մեր բերաններից՝ թէ նորածին պարլամենտում, թէ ազգային երեսփոխանական ժողովում, թէ գաւառական այլևայլ հաստատութիւնների մէջ և թէ մամուլի օրգաններում ու հրապարակական ժողովներում...

Դասակարգերի հակամարտութիւնը իրողութիւն է, բայց... իշարս տնտեսական ազգակների, գործօն մտաւորական ուժերից ևս կախած է՝ տալ նրան, այդ հակամարտութեանը՝ թոյլ կամ ուժգին սլացք, հաղորդել նրան սուր, ծայրայեղ ու մոլեգնոտ բնաւորութիւն։ Այստեղ է ահա, որ ծագում են անխուսափելի բեզերմներ, վերապահումներ, որոնք պայմանաւորում են մեր բոլոր նախորդ պատճառաբանութիւններով։ Այստեղ մենք մտաբերում ենք մի այլ ծանրակշիռ իրողութիւն, որ ամեն տեղ և մանաւանդ մեր արդի պայմանների մէջ, դառնում է մի պոստուլատ, հրամայական մի պահանջ։ Այդ միւս իրողութիւնը — դա ազգային համերաշխութիւնն է և Համերաշխութիւն — անշուշտ որոշ սահմաններում, հայ ազգութեան բոլոր տարրերի մէջ, յանուն ոչ միայն նրա գոյութեան ու ֆիզիքական պահպանութեան, այլ և յանուն ընդհանուր կուլտուրայի, քաղաքակրթական առաջադիմութեան։

Իրականութեան զգացումը (*le sens de la réalité*) երբեք չը պիտի պակասէ մեզ՝ մեր զարհուրելի միջավայրում. գուցէ ոչ մի տեղ հանդարտ, աստիճանական էւօլիւսիօնի մեթոդները այնքան հրամայականօրէն անհրաժեշտ չեն, ինչպէս Թիւրքաց Հայաստանում...

Ազգային արդիւնաբերութիւնը մէկն է ազգային քաղաքակրթութեան զօրեղ խթաններից, իսկ նա այսօր ուներ ու կործան վիճակի մէջ է. նրա աղբիւրները — վաճառականութիւնը, արհեստ ու ճարտարարեստ — գրեթէ ցամաքած... Պէտք է աշխատել փոքր ինչ կեանք մտցնել անապատի մէջ։ Պէտք է բարձրանան ժողովրդի արտադրողական և սպառողական կարողութիւնները։ Մեր երկիրը տառապում է ոչ թէ կապիտալիզմի ներկայութիւնից, այլ աւելի նրա բացակայութիւնից. — այն ողբալի գաճաճ տնտեսութիւնից, այն նահապետական վայրագ կեղեքումներից, այն խաւար, անոյս կորածութիւնից, որի մէջ դեգերում են մեր մասսաները դարերից ի վեր... Այնտեղ, հայկական գաւառներում բուրժուազիան, խոշոր, ունեւոր վաճա-

ռականութիւնն անգամ իբրեւ դասակարգ, դեռ գոյութիւն չունի կամ թէ ունի ստեւերային մի գոյութիւն։

Ահա մի շարք ծանրակշիռ իրողութիւններ, որ պէտք է ամուր գրոշմենք մեր գիտակցութեան մէջ, մեր ամենօրեայ աշխատանքի ընթացքում։ Քարոզելով հանդերձ անգուր, անդադրում մեր իդէալն ու ծրագիրը, արծարծելով, ժողովրդականացնելով մեր քաղաքական ու փիլիսոփայական աշխարհայեացքը, կուեւրով — բուր խաղաղ, օրինական միջոցներով — մեր աշխատաւոր ժողովրդի վաստակը ծծող ցեց, պարազիտ աարերի դէմ — կեղեքիչ պաշտօնեաների, հարկահանների, կղերի, աղաների, վաշխառուների դէմ — մենք միևնոյն ժամանակ պէտք է ունենանք, իբրեւ զուգընթաց մտահոգութիւն՝ ընդհանուր ազգային բարգաւաճումը, արդիւնաբերութեան, արհեստի, կուլտուրայի զարգացումը, որ չի կարելի խաթարել ու վտանգել մի միջավայրում, ուր եռում է ազգայնական մրցակցութեան տենդը...

Այդ բոլորը պէտք է յար և միշտ ունենալ մեր աչքի առջև, մեր ամենօրեայ՝ թէ գործնական և թէ տեսական պրօպագանդի մէջ, թէ մեր իդէալը քարոզելիս և թէ կեանքի մէջ նրան մտցնելիս, արհեստակցական, գործակցական կամ գործադուլային շարժումներ ձեռնարկելիս ու վարելիս։ Դասակարգային, աշխատաւորական պայքարը, երբ նա գուր կը գայ իր սահմաններից — իսկ նրանք գծած են բոլոր քաղաքակրթած երկրներում — կարող է դառնալ դրական ու շինարար գործօնից՝ բացասական ու կործանիչ։

Հայ աշխատաւորական պայքարը կ'ունենայ անհրաժեշտօրէն և յայտնի չափով ազգայնական պարունակութիւն։

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ա

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Վ Ի Ճ Ա Կ Ը

Անուրանալի է որ Ատանայի աղէտը պաղ ջուր սրսկեց բոլոր լաւատես յափշտակութիւններուն վրայ և ճիշտ այն ըոպէին, երբ Թիւրքիան իր քաղաքակրթութեան պատմութեան արեւածագին պէտք ունէր արգասաւոր հաւատքի, յոյսի ու եղբայրական զգացումներու համերաշխ գործակցութեան։ Ազատութիւն ու հաւասարութիւն բառերը գունաթափ եղան և իդէալը ընկրկեցաւ այդքան վաղահաս ու անաւելկալ ինքնաժխտումի մը առջև։

Յիլիկիոյ մահաւան դաշտերուն առջև ուր ոճիրը իր գերագոյն անմահութեանը հասաւ, բարոյական յաղթանակի մեծ դաս մը կար Թիւրքիոյ ճակատագրին ու փառքին համար. սակայն երկրի վարիչները չկամեցան կամ չկրցան օգտուիլ Արդարութեան պղնձէ խարխուլը նետելու համար Թիւրքիոյ ալեկոծութեան մէջ։ Այդ

քայլը մեծագոյն նշանակութիւնը պիտի ունենար և ամրապնդէր մտքերը ու զգացումները, և պիտի տւէր պատմութեան ընթացքին մէջէն: Յաճախ պատմական նշանակալից ընթացքներուն գործւած սխալ մը ու երկդիմի ուղղութիւն մը կ'անդրադառնան ապագային վրայ և կը թուլացնեն անոր հիմերը:

Ատանայի վայրագ ու ահարկու դէպքը պէտք էր երկրին սրտցաւ ու հայրենասէր մարդոց լուրջ ուշադրութիւնը հրաւիրէր, որոնք ոչ մէկ նկատումներու ու նախապաշարումներու առջև ընկրկելով՝ բարոյական ու մարդկայնական սկզբունքի ոսկեղէն տառերը քանդակելու էին իրենց երկրին ճակատը:

Թիւրք կառավարութիւնը վարանեցաւ և մեղմացուցիչ պարագաներ փնտռեց ոճիրին ահագնութեան շուրջը: Եւ թէ արտաքին և ներքին բողոքի ու զգանքի խիստ ձայներ չլսւէին, հաւանօրէն կառավարութիւնը արեւելեան անզգայութիւնով մը—ուր խղճի ձայնը այնքան թմրած կերակի—ջանար վարագուրել տիեզերական անլուր հրէշութիւնը:

Ուշ ատեն միայն ճշմարտութիւնը խոստովանեցաւ— և թերեւս բռնի ու ակամայ—երբ առջի օրէն արդէն գիտակ էր սարսափելի իրականութեան: Քննական ձեւակերպութիւնները բաւական զէնք եղան կառավարութեան ձեռք խնդիրը ձգձգելու, հակասական տեղեկագրերով ու վկայութիւններով, ճշմարտութիւնը պղտորելու և ի վերջոյ ջլատելու Արդարութեան ծանրութիւնը: Հայկական անպարտութիւնը խոստովանելէ յետոյ, օսմանեան դիւանագիտական հանձարը, ամբողջ նահանգի մը բարբարոսական քայքայումին առջև, սա անիմաստ ու այլանդակ բանաձեւը հրաշակերտեց թէ Ատանայի աղէտը «ցեղային թիւրիմացութեան արդիւնք է... կամ հետեանք ամենամեծ պաշտօնեաներու ցաւալի ապիկարութեան ու անկարողութեան»: Իսկ շատ թիւրքերու համար «ճակատագրականութիւն մը կար գործին մէջ»: Այս խօսքը արեւելքի համար մոգականութիւն մը ունի, որուն առջև թիւրքերը կսպասեն որ զինաթափ ըլլայ բանականութեան և մարդկայնական ամեն ըմբռնում:

Ոչ խորհրդարանը որ լուութեան ստիպեց Պապիկեանի ու Քէմալ պէյի տեղեկագիրները, ոչ Զինուորական ատեանները լսելի չըլին մեզի սփոփիչ ձայնը: «Հայերը շարունակ կը փախչին, կը գրէ կիպրոսցի յոյն գրագէտ մը, միշտ կը փախչին: Անոնք կը փախչին ոչ միայն դաշոյններէն ու բոցերէն, այլև արդարութեան անունով կազմած այն դատական ատեաններէն, որոնք յանցաւորները պատժելու տեղ տակաւին միջոցը կը գտնեն անմեղները տանջահարելու»...

Կառավարութիւնը յստակօրէն գիտէր այդ նամէրտ ոճիրին բռն հեղինակները, և սակայն մեզի համար խորհրդաւոր կը մնայ պետ ոճրագործներու անպատժութիւնը: «Դուք այս ոճիրներուն մեղսակից եք» կը պօռար ամերիկացի միսիօնար մը, քաղաքակիրթ մարդու խղճմտանքի ըմբոստութեանը մէջ, Ատանայի նախկին եղբունագործ վալիի երեսին, որ շնականօրէն անպատկառ դիրք մը առած էր:

Կառավարութիւնը ինչ բանէ զրգւած կը ջանայ վահանել կամ անողոր Արդարութեան շանթերէն հեռու պահել կարգ մը մարդիկ, որոնք իրենց դիրքով ամեն-

նագարշելի և դիտումնաւոր դերը խաղացած են Ատանայի սարսափներուն մէջ:

Կառավարութեան այդ անհասկանալի վարմունքը չկրնար կասկածներ չյարուցանել ու տեղի չտալ արդարացի ենթադրութիւններու: Ոճիրը դուրս կ'ելլէ իր կղզիացած ու «պատահական միջադէպ» մ'ըլլալու փաստարկութենէն, որուն ցաւալի ու ֆինանսապաշտպան արձագանքը ըլլալ կը փորձէ ֆրանսական մեծ լրագիրը «Le Temps»: Ֆրանսական լրագրին ձրի, հպաճեալ և յաճախ անհաւանական ենթադրութիւնները եթէ քիչ շատ սփոփանք պատճառելու բնոյթը ունին եղբունատանջ սրտերու համար, բայց չեն կրնար պատմական ճշմարտութիւնը բռնազբօսել ու եղած արատը սրբել *): «Հայերը հրեշտակներ չեն», կ'ըսէ յիշեալ թերթը: Ճիշտ է, այդ դժբախտութիւնը չունինք և պէտք է զգուշանանք ալ ըլլալէ: Բայց հայ ժողովուրդը երբէք մտքէն չէ անցուցած չէն քաղաքները ու մշակ դաշտերը ակնթարթի մէջ աւերակ ընել, քայքայել ժողովուրդներուն դարաւոր տնտեսական կեանքը և երազել թաւան ու բռնաբարութիւն: Կիսապաշտօնական թերթ մը, այդպիսի յօդած մը, այդքան թեթեւ սրտով, հրապարակ նետելէ առաջ, հարկաւոր էր իմանալ բուն իրողութիւնը, կշռել և ըստ այնմ ժողովուրդի մը անսահման սուգին վրայ դատապարտութեան քղամիզը նետել:

Տարիներու մեր դժբախտութիւնը շատ բան սորվեցուց մեզի և ճանչցանք սրտերու ելեէջները: Շէյքսպիրի խօսքերը իրենց տեղը ունին այստեղ.

«Այո, այս անպիտան աշխարհին մէջ

Ոճրագործութեան ոսկեզօծ ձեռքը

Կարող է ետ մղել արդարութիւնը»...

Ֆրանսական մեծ թերթը կը սիրէ նաև ձայնակցիլ թիւրք կառավարութեան հետ հայոց պատրիարքի հրաժարման դէմ:

Հայոց պատրիարքի հրաժարականը օրւայ կարեւոր խնդիրներէն մէկն է թիւրքիոյ մէջ: Ինչ կը պահանջէ հայ պատրիարքը «ամենախիստ պատժումը Ատանայի կոտորածի բռն հեղինակներուն»: Սա շատ պարզ և բնական պահանջում մըն է ժողովրդի մը ներկայացուցչին կողմէ, երբ կը տեսնէ որ իր հօտը շարունակ զոհ է թիւրք ժողովրդի այլանդակ մտայնութեան, զոր յաճախ կուզեն արդարացնել «սոցիալական ու մոլեռանդութեան» վերագրելով անոնց գործած հակամարդկային ոճիրները: Մանուկ մըն է դեռ, որուն պէտք է խնայել իր արիւնահեղ... զբօսանքներուն համար:

Այդ հրաժարումը հաճելի չէ մեր թիւրք հայրենակիցներուն, որոնք ամեն բան «անուշի կապելու» հետևողականութիւնը ունին, երբ... դատապարտեալ կողմը իրենցմէ է: Անշուշտ, Դուրեան պատրիարքը, ոչ մէկ թշնամական զգացումէ թելադրւած է դէպի նոր ըէժիմը, մենք կը հաւատանք որ ամբողջ հայ ժողովուրդը իր հետ, այն գիտակցութիւնը ունին թէ կը պաշտպանեն ոչ միայն դատ մը որ արդար է, այլ և օսմանեան կայսրութեան պատիւը և հմայքը Հայ պատրիարքը պնդելով իր հրաժարականին վրայ ցոյց կուտայ

*) Մեր խմբագրութեան ներկայացած ներմուծին վրայ՝ այդ քերթն ստիպեցաւ գէթ խոստովանիլ, թէ «թիւրքերուն պատասխանատւութիւնը գերակշռող է»:

իր անսասան հաւատքը դէպի օսմանեան երկրի ապագան, որուն ընած է հայ ժողովուրդը իր բոլոր խանգաւառութիւնով և կարողութիւններով: Կառավարութիւնը պէտք է անվեհերօրէն և անվերապահօրէն ապացուցանէ որ խտրութեան աչքով չնայիր օսմանեան տարրերուն վրայ և թէ երկրին Արդարութեան առջև մեծ ու պզտիկ չկայ, այնպէս որ ամեն մարդ՝ որ այդ հողին վրայ կապրի և ամեն օտար որ ներս կը մտնէ անոր սահմաններէն, սա զգացումը ունենայ թէ Թիւրքիոյ մէջ «արդարութիւն կը բուրէ»:

Հայերը եթէ յեղափոխութեան փրկարար գաղափարը պատւաստեցին այդ երկրին մէջ, կուգան հաստատել նաև որ երբեք չեն ընկրկիր ոչ մէկ խոչընդոտի առջև Արդարութեան յաղթանակին համար. ատով կուգեն նաև ներշնչել այն հաւատքը թէ իրենք պիտի կապուած են օսմանեան հողին և իրենց թիւրք հայրենակիցներուն հետ կը յուսագիծեն երջանիկ և աւելի շքեղ ապագաներու: Անոնք կ'ուզեն արդարութեան ծառայել և արդարութիւնով ծառայել:

Ի զուր թիւրք մամուլը կը չարժեքի հաստատելու որ պատրիարքը իր «հոգևոր» իրաւասութենէն դուրս ելլելու իրաւունք չունի, թէ իր քայլը «հակասահմանադրական» է, թէ կը շահագործէ հայոց անմեղութիւնը յայտարարող պետութեան շրջաբերականը:

Ճիշտ է թէ հայոց պատրիարքը աւանդական իրաւունք մըն է որ կը գործադրէ, որ իր *raison d'être* ունէր իր ժամանակին, երբ մէնմի քրիստոնեայ տարր իր առանձնաշնորհումներով միայն կը մեղմացներ իր ստրուկ րայայի օտարութիւնը: Սակայն իրերու ընթացքը և ոգին չեն իրաւցներ թիւրք մամուլին գիտողութիւնները և զայրոյթը: Շատ երկիրներ՝ այդպիսի դարաւոր իրաւասութիւնները, որոնք կը հակասեն երկրի սահմանադրութեան, չեն ջնջեր մէկէն ցնցումներէ և յանկարծակիութիւններէ խոյս տալու համար, այլ կը ջանան ազատ և արդար օրէնքներով չքացնել և հալեցնել անոր գոյութեան իրաւունքը և առանձնայատկութիւնը:

Եթէ Թիւրքիոյ Խորհրդարանը գտած ըլլար իր շաւիղը և Շէրիաթի ու սահմանադրական հոսանքներու մէջ չտարուբերէր, որոնք իրարու այնքան կը հակոտնեն, կ'ըսէ եւրոպացի գրող մը և թէ կրօնական համայնքները իրենց առանձնաշնորհումներէն ձեռնթափ եղած ըլլային կամ թէ հպատակ ցեղերը—գժբախտ րայաները—կոյր բախտին կամ մոլեռանդութեան նշաւակ չըլլային, և արդարութիւնը ու հաւասարութիւնը դուրս ելած ըլլային իրենց հոետորական շրջանէն, պատրիարքին միջամտութիւնը թերևս անհարկի թւեր, և արդէն արդարագատ վարչութիւն մը պէտք չէր զգացնէր այդպիսի գժբարութիւններու:

Կառավարութիւնը կը յայտարարէ պատրիարքին որ ետ առնէ հրաժարականը և կը խոստանայ «անողոր ըլլալ ասկէ ետքը պատահածներուն նկատմամբ»: Անհակառակի կը թւի մեզի թէ ինչպէս վարչութիւն մը թող կուտայ իրեն, այդքան անգիտակցօրէն, ներել մարդոց որոնց գործած աւերը, նիւթական, մարդկային և բարոյական, այնքան ահարկու են, որքան եթէ արտաքին թշնամի մը յարձակած ըլլար երկրին վրայ, կամ վայրենի բարբարոսներու հօրդա մը միայն պիտի կրնար գլուխ հանել այդքան աղէտ:

Օտար բարբարոսներու արարքը իրերու բնական չարքին մէջ կը մտնէ. օտար մըն է վերջապէս. բայց ինչպէս ընդունիլ և համակերպիլ որ երկրի մը վարչները կարող են իրենց հայրենիքին դաւաճանել ու զայն մոխրի վրայ նստեցնել: Կառավարութիւնը պէտք է անողոր արդարութիւնով մը պատժէ զանոնք նախ իբր դաւաճան հայրենիքին, երկրորդ՝ որ թիւրք ժողովրդին համբաւին և ազատութեան մահացու հարւած մը տւին, երրորդ ցոյց տալով որ երկրին մէջ օրէնքի առջև բոլոր ցեղերուն հաւասարութիւն կը տիրէ. միայն այս կերպով հնար է հայրենիքին մէջ բարոյական ցանկալի համերաշխութիւնը ստեղծել, յետին կասկածամտութիւնները փարատել: Բարոյական մթնոլորտը պէտք է պատրաստել, էականը ատ է. այդ ալ կ'ըլլայ, երբ հին ըէթիմի մնացորդները կը կրճատւին և ոճրագործ մտքերը ու բազուկները զինաթափ կ'ըլլան և տարրերը կը մարդկայնանան: Վերջերս թիւրք նախարար մը կը պարծենար որ թիւրք ժողովուրդը «արդարութեան խորին զգացողութիւնը ունի»: Ցանկալի է որ կառավարութիւնը աւելի շեշտէ և խրախուսէ այդ ձիրքը, բայց ամենէն առաջ ինքը օրինակը տար այդ «խորին զգացողութեան»:

Թիւրքիան բռնապետութիւնը հարւածելով հերոսութեան նախանձելի օրինակը տուաւ: Ատանայի ահաւոր տռամին առջև կսպասնէր նաև որ արդարութիւնը պաշտպանելու հերոսութիւնը ևս ցոյց տայ: Առաջինը ժամանակաւոր էր, այս վերջին հերոսութիւնը միայն տևական է որ պիտի լուսագծւի հոգիներու մէջ: Թիւրքիոյ ապագան առաջինէն կախած չէ, այլ երկրորդէն: Հայ ժողովուրդը իրաւունք ունի պահանջելու ազնիւ հերոսութիւնը որ նոր ըէթիմը մաքրէ այն արիւնի ծահիճներէն որ անպատեցին հին Թիւրքիան և այսպէս խորին գիտակցութիւնը ունենայ թէ պատրանքի մը չծառայել...

Ատանայի աղէտի հետևանքը ծանր եղաւ բարոյապէս և նիւթապէս թէ կառավարութեան և թէ հայ ժողովրդի համար: Կառավարութիւնը միլիոններ տուժեց ֆինանսական տեսակէտով և տարիներով դեռ պիտի տուժէ. հայ ժողովուրդը արիւնաբամ տարիներէ ի վեր, երբ կսպասէր թիւ հանգիստ շունչ քաշել, յանկարծ իր բազուկներուն վրայ կը տեսնէ հազարաւոր գժբախտ որբեր, զոր պէտք է պաասպարել և աւերակ գիւղեր, քաղաքներ, զոր պէտք է վերակերտել. միւս կողմէ ահ ու սարսափը սկսած է պատել զինքը, իր գոյութեան վտանգի մասին: Այդ ապագայի անստուգութեան, սանձարձակ և անպատիժ վայրենութեան երեսէն, հայ ժողովուրդը, որ իր հայրենի հողին պլլած էր ամուր, իր դառն սուգը շալկած կը մտաբերէ գաղթել կամ դիմել օրթօդօքսութեան:

Անշուշտ դիւրին բան չէ, դարերով երկրի մը մէջ ապրելէ, միջավայրի հոգեբանութեան ու պայմաններուն սովոր ըլլալէ յետոյ, յանկարծ բախտին դաժան մէկ կատակով, ձգել հեռանալ ընդմիջտ և ամեն զրկանքներ, տառապանքներ աչքը առնելով, նետելի անձանօթ ուղիներու աշխարհներու մէջ և գոյութեան պայքարոտ հիմը դնել:

Չէ կարելի մեղադրել ժողովուրդը մը—որ ամեն բանէ առաջ մարդ է—երբ դիմէ ան յուսահատ միջոցներու, քանի որ իր ճակատը շարունակ կը բաղխի յուսահատութիւններու և իր տարիներու կերտած շէնքը ու շինութիւնը դատապարտած են մէկ օր ծոյլ ու ամարդի մոլեռանդութեան զոհ գնալու: Հայրենասիրութեան ու զոհողութեան կոչերը, ինչքան ալ թանկագին ըլլան, աւելի հզօր բան մը կայ, որուն յաղթահարելու համար, հարկաւոր է միմիայն բարի կամք և անվկանդ արդարասիրութիւն: «Մի գաղթէք, կ'ըսեն թիւրք թերթերը, գործքով աշխատեցէք սահմանադրութեան ամրնալուն»: Հայրենիքը ուրիշ տարրերու հետ մասնաւորապէս ձեզի պէտք ունի»:

Այս խօսքերը մեր թիւրք հայրենակիցներու կողմէ հեգնոտ գգնականութեան մը տպաւորութիւնը կը ձգեն—խօսք և չար իրականութիւն:

Հայերուն գաղթումը նոյն ազդեցութիւնը պիտի ընէ թիւրքիոյ համար, ինչ որ՝ բողոքականաց հալածանքը ըրաւ Ֆրանսային, երբ անոնք, էն ժիր և արհեստաւոր դասակարգը, հեռանալով կաթոլիկ աններող Ֆրանսայէն, իրենց հետ տարին դէպի օտար երկիրներ լաւագոյն մասնագիտութիւնները, և պարպեցին Ֆրանսան ժիր և ճարտարաբանստ ձեռքերէ, ասպարէզը մնաց կատաղած կրօնամոլներուն:

Թիւրքերը կզգան որ հայ տարրը պիտանի է իրենց տնանկ երկրին համար, բայց թիւրք մամուլը պէտք էր հզօր կերպով մատնանիշ ընէր իր կառավարութեան, որ այդպիսի խեղկատակ արդարագատութիւնով, երկրին վարկն ու պատիւը կ'աղարտէր: Մեզի, հայերու համար, ձեռնտու չէ այդ գաղթումը, քանի որ հայ ժողովուրդը սրտովին փարած երկրի բարեկարգութեան գործին—այդ մասին երկու կարծիք չկայ—իր զանգուածին մէկ մասին այդպէս մեկնումով պիտի ենթարկէ բարոյական լքումի, որովհետեւ իր ցեղակիցներուն դէմ այդ անիրաւ ու անդուլ հալածանքը, կը խորտակէ ազգային համադրական յիշատակներու ու զգացումներու բարոյական զսպանակը: Եւ շատ բնական է, որ դարերու մէջէն տառապանքներէ ու դժբախտութիւններէ ցրնծուած և զգայուն ժողովուրդ մը, որ միշտ երազած է հեռաւոր արշալոյսները, խորապէս պիտի զգայ կսկիծը իր համայնքին, որ կեանքի ապառաժին վրայ կ'անէաւնայ: Սա բարոյական զգացում մըն է մարդկային, և նոյնիսկ կենդանական աշխարհին յատուկ՝ զոր պէտք է յարգել: Թիւրքերը ոչ միայն իրենց ցեղակիցներուն նկատմամբ նոյնքան զգայնութիւն կը յայտնեն, երբ հարկ է, այլև իրենց ոչ-ցեղակից կրօնակիցներուն նկատմամբ, որոնք երկրէն դուրս մղոններով հեռու կապրին:

Հայ ժողովրդին համար գաղթականութիւնը օգտակար կըլլար այն ատեն, երբ աւելին էր որ կը պանդխտէր կամ կը հեռանար. ներկայ պարագային մէջ ցաւալի է: Հայ տարրը պէտք ունի կուռ մնալու ու կապելու օսմանեան հողին և սպաս դնելու իր տաղանդը ու իր գործունէութիւնը ընդհանուր հայրենիքի բարգաւաճման, հաւատարիմ մնալով իր նշանաբանին, թէ «հայ ժողովրդի փրկութիւնը՝ թիւրքիոյ փրկութեան մէջ է»: Անշուշտ նոյնքան և աւելի հասկացողութիւն մենք կսպասենք թիւրք գիտակից մամուլէն

և կառավարութեան խելացիութենէն ու ողջմտութենէն, եթէ դեռ խակ չեն մնացած, կամ եթէ պատմական «կասկած» կամ «խղճի խայթը» չկրճէր իրենց սիրտը:

Օրթօքօքսութեան դիմելը նոյնպէս նախազգուշական միջոց մը համարուած է հայ ժողովրդին համար հզօր պաշտպանութիւն մը վայելելու յոյսով...

Հայերը, ինչպէս քաղաքակրթական ու յառաջդիմական տարր, իրենց աչքերը դարձուած էին դէպի Արեւմուտք. հայը մտքով Ասիայէն կտրուած ժողովուրդ մըն է: Եւրոպացի կրօնաւորներ իրենց առաքելութեան մէջ կը յաղդէին այն բանով որ կրօնի պրօպագանդը կը զուգորդէին կրթութեան ու գիտութեան, մինչ ռուս կղերականները—որոնց փորին մէջ մէկ տակառ մօտկայ կայ, կ'ըսէ ռուս առած մը—տգէտ ու յետադէմ, չունենալով ոչ եւրոպական զարգացումը և մեթօդը, չկրցին մուտ գտնել հայոց մէջ, հակառակ հայ ժողովրդի դէպի «խաչապաշտ» Ռուսաստանը—զոր, ընտանեբար, «բեռն» կ'անւանէր — ունեցած նախապաշարումին: Սա այն շրջանն էր, երբ հայկական միամտութիւնը ցարերուն կը վերագրէր նախախնամական դեր քրիստոնեայ ժողովուրդներու հանդէպ:

Անկէ ի վեր շատ գաղտնիքներ ու երեւոյթներ ըլլաւ սաբանեցան և համեմատութիւնները Ռուսաստանի համար նպաստաւոր չեղան:

Ընդհանրապէս պետութիւնները—և գրեթէ առանց բացառութեան—կը շահագործեն Արեւելքի մէջ այդպիսի կրօնակից համայնքները, որոնք տեսակ մը կուսն են իրենց շահագիտական քաղաքականութեան: Ռուս կառավարութիւնը նոյնը պիտի ընէ և թերեւ աւելի անպատկառօրէն ինչպէս իր բնութեան մէջ է: Ինքը որ «արեւելեան քրիստոնեաներու պաշտպան» մեծաշունչ տիտղոսը և ձրի իրաւունքը առած է վրան, պատրաստ է «գրկեալ» ընդունիլ այդպիսի յուսահատները իր փառախին մէջ, բայց պիտի չուշանայ զանոնք գործիք ընելէ իր քաղաքականութեան որ հեռու է պարկեշտ ըլլալէ. և պիտի ձգտի ստեղծել հոգեբանական ըրպէներ Թիւրքիոյ վրայ ճնշում բանեցնելու, անկէ քաղաքական կամ տնտեսական գոհացումներ ձեռք բերելու համար: Դիւանագիտութեան համար այդպիսի միամիտ ու պահեստի խաղաղիքներ հարկաւոր են և եթէ չկան պէտք է հնարել:

Ռուսաստանը ոչինչ կը կորսնցնէ եթէ 10,000 կամ աւելի ռուսադաւան հայերու զոհողութիւնով — և ինչ հրճանքով այդ մարդազոհը կը կատարէր — իր արեւելեան քաղաքականութիւնը պիտի կրնար քալեցնել և նպատակին մօտենալ: Այդպիսիներու ճակատագիրը ու ապագան աւելի յեղյեղուկ և աւելի աննախանձելի է քան իրենց մայրենի եկեղեցուն գիրկը մնացած հայերունը, որոնք գոնէ իրենց ազգային յիշատակներուն դրուժան չըլլալու խղճի գոհունակութիւնը ունին:

Պատմութիւնը մեծագոյն դասաւանդ է, և 19-րդ դարու պատմութիւնը մասնաւորապէս, լեցուն է այդպիսի յուսահատութիւններով և յուսահատական ու ապարդիւն քայլերով:

Ռուսադաւանութիւնը ոչ միայն ուրախալի հետեանք չունի, այլև նոր «պէլա» մը պիտի ստեղծէ թիւրք կառավարութեան գլխուն: Թիւրքերը, որքան հնար է, զգուշանալու են զէնք ու պատրաստ լալ Ռուսիոյ իրենց

ներքին գործերուն միջամտելէ: Թիւրքիոյ տմարդի, անհեռատես ու աւանդապաշտ բաղաբականութիւնը եղած է պատճառը, որ օտարները, փոքրիկ բրիտանեայ համայնքները ու ազգերը հովանաւորելու կեղծիքին ներքեւ, տակնուվրայ ըրած են Թիւրքիան, մինչդեռ աւելի լայն և աւելի պարկեշտ բաղաբականութիւնով մը միջազգային դառն բաժակը պիտի կրնային հեռու պահել: Բայց Թիւրքերու գլխուն մէջ՝ նախապաշարովի հակաբանք մը կայ զոր դժուար կերակր արմատախելը Սահմանադրութենէն յետոյ կուզեն ներթափանցել տալ մեզի, և կը սիրենք հաւատարմէ պատմութենէն վարդապետած են և շատ բան սորված, բայց ներթափանցութիւնը կը մնայ դեռ ներթափանցութիւն, սպասելով իր արամաբանական եզրահացութեան:

Օսմանեան յեղափոխութեան բոցափայլ խանդավառութենէն յետոյ, հակազդեցութիւնը բաւական զգալի եղաւ: Հին սուլթանը ոսկեզօծ գերութեան մը մէջ, հուրիններու գգաւնքներուն տակ, իր ոճիրները կը յօրանջէ, նոր սուլթանը, իբր Եպիմէնիդէս, երբ աչքերը կը բանայ իր շուրջը կը տեսնէ աւերածութիւն ու սուգ միայն: Լաւ տրամադրութիւններով օժտւած՝ Մէհմէդ Ե., բռնապետութեան հին զոհ մը, կը ցանկայ իր երկրին բարօրութիւնը և կը սիրէ, գոնէ, առանց ներգործական դերակատար մ'ըլլալու, համակրելի և բարի համբաւ մը ձգել, զգալով թէ զժառանգորէն կը պէտք ունի սրտի մարդիկներու՝ անգթութեան արիւնամթաթ հետքերը անհետ ընելու համար:

Երկրին գերագոյն իշխանութիւնը, ըստ երեւոյթին, Խորհրդարանին ձեռքն է. բայց էապէս Իթթիհատը, ինքն էր որ վերին հսկողութիւնը կստանձնէր իրերուն և մարդոց վրայ, երկրին սահմանադրական ապահովութեան մտահոգութիւնով: «Պետութեան մէջ պետութիւն մը» ըսեցաւ Իթթիհատի մասին, բայց ինչքան ալ այդ ազդեցութիւնը բնագոյնի ու տարածութեան կողմեր ունի, և խուլ պայքարներ տեսնենք երկրին վարչական, օրէնսդրական և այլ մարմիններուն միջև, սակայն տագնապալից ընթացքներուն, կրցաւ դրութիւնը փրկել: Իր հմայքը և կազմակերպութիւնը անհրաժեշտ էր այս փոխանցական շրջանին, ուր հինի ու նորի ոխերիմ ճակատամարտը կը շարունակէր: Այդպիսի կազմակերպութիւնները, սակայն, իրենց գոյութիւնը և հմայքը կը պահեն, երբ կառավարողութիւն միայն արդարութեան և երկրին բարձրագոյն շահերով, անձնակաշնութիւնները կը նսեմանան և չարաչար չգործածելով իրենց բարոյական ազդեցութիւնը չեն իյնար կամայական յաւանութիւններու ու ծայրայեղութիւններու մէջ ու չեն պատրաստեր թշնամական մթնոլորտ մը, փոխանակ կուսակցական ազատ և լուսաբեր պայքարի:

Թիւրքիան սահմանադրական կարճատև շրջանին մէջ ներքին և արտաքին տեսակետով յուզումնալից շրջան մը բոլորեց: Պոսնա-Հէրսէքի միջադէպը, պալքանեան բարդութիւնները, փափուկ կացութիւն մը ստեղծեցին իրեն համար. սակայն եւրոպական մեծ տէրութիւնները իրենց հզօր և... շահագրէ պաշտպանութիւնը շնորհեցին փրկելու համար նորածին սահմանադրութիւնը որ «օգտակար պիտի ըլլար» Թիւրքիոյ բոլոր ժողովուրդներուն:

Թիւրքերը յաջողեցան, շնորհիւ Եւրոպայի համապետութեան, արգիլել, գոնէ առժամապէս, գրեթէ կատարած իրողութիւն մը, այն է Կրետէի Յունաստանի միացումը: Այս միջադէպը առիթ կամ պատրուակ մը եղաւ Թիւրքիոյ անգամ մըն ալ վախ ազդել անկազմակերպ Յունաստանին, և անուղղակիօրէն սմբեցնել Թիւրքիոյ յոյները որ, ըստ Թիւրքերուն, չէին ծածկեր իրենց ազգայնական յոխորտանքները: Կրետէն այն փափուկ հարցն է, խութերով լեցուն, միշտ առկա ու անլուծելի, որ անանկալներ կը վերապահէ Արեւելքի համար:

Սակայն արաբական ու ալբանական ապստամբութիւնները, որ անվերջ և սպառնալից կըլլան հետզհետէ, կը կաշկանդեն երկրին խաղաղ զարգացման նախաքայլերը և կստիպեն անկարելի զոհողութիւններ ընել, երբ երկիրը արգէն ֆինանսապէս այնքան խեղճ է:

Այդ շարժումները մութ կը մնան իրենց շարժառիթներուն մէջ. ինչ ալ ըլլան անոնք, արտաքին զբոսորդում, յետադիմական կամ ազգայնական շարժում, սակեւ որ ոչ է, այդ շարժումները քանի բորբոքին, այնքան կը շեշտեն ցեղական կամ ազգային ոգին ու հեռ: Ժամանակակից զսպումները շարիքը չեն մարեր, այլ կ'անթեղեն: Կառավարութեան բաղաբական իմաստութիւնը միայն պիտի կրնայ բանաւոր լուծումը տալ այդ կարգի հրատապ հարցերուն:

Խորհրդարանը իր սկզբնական մեղալուսնային ամիսներուն մէջ խանդավառ էր, անէծք ու շանթ կը տեղար երկրի աւերիչներու և բռնաւորներու գլխուն: Ապրիլ 13-ի հարւածէն յետոյ, անսպասելի վտանգներու մտաւախութիւնով վերապահ դիրք կը բռնէ և գիշող ու յարմարող կը դառնայ:

Խորհրդարանին մէջ ընկերական մեծ հարցեր չյուզեցան և եթէ այդ անոնք ջուրի մէջ դաշոյնի հարւածներ եղան: Օսմ. յեղափոխութիւնը ամեն բան «հուրի-յէթ» — ազատութիւն բառին տակ կը պարտկէր, առանց որոշակելու անոր տարրերը: Թիւրքերը որ մեծամասնութիւն էին, ընդհանուր հարցեր լուծելէ առաջ «տիրող ցեղին» դիրքը կուզէին փրկել: Թիւրք ժողովուրդին յետադէմ վիճակը, կրօնական մուսուլմանութիւնը, կը թելադրէին Թիւրք մեծամասնութեան, կամ անոնց դեկավարներուն, սահմանադրական ազատութիւնը ձեւել աւանդական պայմաններուն վրայ և նոյնիսկ բռնադատել անոր ոգին: Շէրիաթը սահմանադրութեան դէմ կը դառնար և իսլամական օրէնքը, սովորութիւնը, բարքերը կը պահանջէին իրենց ուրոյն իրաւունքները: «Մենք Եւրոպայէն կրնանք առնել ինչ որ կը համապատասխանէ մեր Շէրիաթի ոգուն», կըսէր երեսփոխան հօճա մը: Շէրիաթի սկզբունքը շատերուն համար համոզմունք մըն է, շատերուն համար պատրուակ մը, սահմանադրութեան հոգեւոր խառն ուղղութիւն մը տալու համար: Կամ սահմանադրութիւնն զէնք մըն էր հպատակ ազգութիւններու իրաւունքները կաշկանդելու, իսկ Շէրիաթը անուղղակի միջոց մըն էր տիրող ցեղին գերակշռութիւնը ապահովելու համար: Սահմանադրութիւնը այսպէս երկդիմի և երկսայրի բնաւորութիւն կստանար և կ'իյնար *cercle vicieux*-ի մը մէջ:

Արդիւնաւոր և կուռ գործունէութիւն մը չէր կարելի սպասել Խորհրդարանէ մը, ուր ժամադրւած էին

երկրին անփորձութիւնները, և որոնցմէ փոքրամասնութիւնը միայն բիշ շատ ծանօթ էր երկրի ներքին ու արտաքին պայմաններուն և նոյնիսկ աշխարհագրութեան: Իր գործունէութիւնը խօսքի և ծրագրային շրջանը դեռ չէ բոլորած: Երկրին ապահովութեան ու հաղորդակցութեան տարրական և էական հարցերը լրում և նոյնիսկ լուծում չեն ստացած բոլորովին:

Օսմ. սահմանադրութիւնը ոչ միայն չբանաձեւեց մեծ սկզբունքներ, այլև մաքուեցաւ կարգ մը համաշխարհային հարցերու դէմ. բւերակեց օրէնքներ մամուլի ազատութեան, քաղաքական ընկերակցութիւններու, գործադուլի, գումարումներու, կրթական ազատութեան դէմ. այսպէս սահմանադրութիւնը ուրականային և թշուառ կերպարան մը կստանար:

Քրիստոնեաներու համար զինուորագրութեան հարցը, ընդունեցաւ Խորհրդարանին կողմէ: Ժողովրդին մէջ դեռ մեծ մաս մը այդ իրաւունքին հակառակ է: Թիւրքերը իրենց բանակին մէջ կը տեսնէին տիրապետող ցեղի խորհրդանշանը, և հոգ էր իրենց բոլոր ուժը: Քրիստոնեաներու զինուորագրութիւնով դարաւոր նախապաշարում մըն է որ կը տապալի և ահագին յեղափոխութիւն մը կը կատարէ հոգեբանութիւններու մէջ: Քրիստոնեաները կզգան շօշափելիօրէն որ իրենք երկրին հաւասար քաղաքացիներ են: Եթէ առաջին քայլին մէջ անխուսափելի դժարութիւններ ու անպատեհութիւններ կը ներկայանան, և շատերու համար նոյնիսկ հարցական մտահոգութիւններէ զերծ չէ, սակայն ժամանակի ընթացքով, բանակը պիտի ծառայէ որ տարրերը աւելի սերտանան, եղբայրանան և աւելի փարին ընդհանուր հայրենիքի պաշտպանութեան գործին. և միանգամայն պիտի աւելնայ երկրին պաշտպան ուժը և միաբանութիւնը:

Հին նախարարներէն մէկը հակառակելով քրիստոնեաներու զինուորագրութեան, կը յայտարարէր թէ «քրիստոնեաները Ռուսիոյ առաջապահներն են»:

Սա սխալ ըմբռնում մըն էր կամ պատրասկ մը խորամանկ թիւրք դիւանագէտներուն, զինուորական ուժը, այսինքն տիրապետող ուժը, միշտ թիւրքերուն վերապահելու համար, ինչպէս սպարտացիք կ'ընէին իլոգներուն հանդէպ: Սա վայրենի ըմբռնումն է, երբ օրէնքի տեղ կամայականութիւնը կը տիրէր:

Խորհրդարանը զինուորագրութիւնը ընդհանրացնելով և ձրիակեր պաշտօնեաներու թիւը նւազեցնելով, դուռ կը բանայ և գրգիռ կուտայ որ թիւրքերը, որոնք գզաթներու կպած էին և յաւիտենօրէն իրենց եղբգէ գրիչները կը սրէին ու կը լզէին, նետին գործունէութեան ուրիշ և աւելի ազատ ասպարէզներ և կապին շահերով ու նախաձեռնութիւնով միւս տարրերուն հետ:

Երկրին ներկայացուցիչներու սակաւաթիւ դրական որոշումներուն մէջ է նաեւ Եւրոպա ուսանողներու առաքումը: Արթութիւնը և դատարարականութիւնը միայն պիտի կրնան թիւրքիոյ մակարդակը բարձրացնել և այդ մասին եղած բոլոր զոհողութիւնները ընդունայն չեն անցնիր, և միմիայն ապագայ այդ սերունդն է որ պիտի կրնայ բանդել մոլեռանդութեան ու տգիտութեան բերդերը և արորեղ ուղեղները եւրոպական լոյսով ու գիտութիւնով:

Կուսակցութիւններու պակասը, գաղափարական հա-

մախմբումները Խորհրդարանին մէջ զգալի են: Իթիհահատական մեծամասնութիւնը օգտւելով հանգամանքէն կուզէ դարձնել երկրի ապագան, իր հայեցակէտին համեմատ:

Ոչ մէկ խորհրդարան չկրնար ապրիլ և պտղաբերիլ առանց գիտակից և կազմակերպ կուսակցութիւններու: Անոնց գաղափարական պայքարներէն պիտի ծնի լուսաբանութիւնը, երկրին յառաջդիմութեան ու շահերու տեսակէտով: Իթիհաստի մեծամասնութիւնը կուսակցութիւն չներկայացնէր, այլ անկապակից հաւաքոյթ մը, որ մէկ օրէն միւսը համոզմունք, տրամադրութիւն և տեսակէտ կը փոխէ: Հին խորհրդարանը յորջորջեցաւ «էվէթ էֆէնտիմ», նորը արդէն «գապուլում» բնորոշ անունը ստացած է: Բայց եթէ համեմատութեան ելլենք հին Խորհրդարանը, կարծես աւելի ընդունակութիւն ունէր և աւելի հասունութիւն:

Եթէ տարւան խորհրդարանական փորձը դպրոց մը եղաւ երեսփոխաններուն համար, աւելի հետաքրքրելու սահմանադրական հարցերով ու հասարակական վարդապետութիւններով: Այդ կարճ ժամանամիջոցը բարոյապէս օգտակար եղած պիտի ըլլայ գոնէ, պատրաստելու աւելի խորհող ու գիտակից երեսփոխաններ, հետեւապէս և գաղափարի ու սկզբունքի ծառայող կուսակցութիւններ, որոնց մտքի անկաշկանդ ու լայն հայեացքները, պայքարները, ստեղծելով երկրին մէջ շահերու ներդաշնակութիւնը ու զուգորդութիւնը, պիտի կրնան կեդրոնացնել գիտակցութիւնները ընդհանուր հայրենիքի կռւանին վրայ, և միանգամայն ինչ որ անհրաժեշտ է, պիտի ջանան սահմանադրութեան վերագարձնել անոր իրաւունքները և հազօր նշանակութիւնը... քաղաքակիրթ և ժամանակակից ըմբռնումով:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Նովոբոսիսկի Զինուորական Ատենը քննելով յնօգործսիսկեան հանրապետութեան յայտնի գործի մէջ մեղադրողներին՝ անհրաժեշտ համարեց արձանագրելու դատի նիւթից դուրս, հետեւեալ կարեւոր և Ռուսաստանի համար շատ բնորոշ յայտարարութիւնը.

«Նովոբոսիսկի դատական պալատի նախագահ Խոզլօգկովսկու և դատախազի օգնական Պլատկովսկու արարքները հասցնել ի գիտութիւն արդարադատութեան նախարարին: Իսկ առանձին կարեւոր գործերի քննիչ Լիժինի արարքները, որ թոյլատրել է իրեն դատական քննութեան միջոցին անկանոն ու ապօրինի գործողութիւններ և ոճիւրներ, նախատեսուած պատժական օրէնսդրութեան 361 յօդուածով—հաղորդել պալատի դատախազին»:

Այս հակօրինական գործերի մասին մանրամասները պակասում են առայժմ. սակայն այն կարեւոր փաստը, որ Զինուորական Ատենն անգամ չի կարողանում հանգուրժել օրէնսդրութեան յաւաքականներին՝ մի կարգ ապօրինութիւնները, որ բռնութեան ու անարդարութեան այդ տիպական հիմնարկութիւնը ևս քննիչներին ու դատախազներին այդքան ծանր կերպով ամբաստանում է՝ ցոյց է տալիս, թէ ոճիւրները որքան աղաղակող են, կեղծիք-

ները որքան ակներև Ստրուկ համառուսական ոստիկանութեան ձեռքին՝ օրէնքի յպաշտպանները՝ հանդիսանում են ամենամարտայական ու վատասեւեւ տարրը։ Հետամուտ պատիւներ ստանալու, աստիճանը մեծացնելու անյագ տենչին՝ նրանք ոչինչ չեն խնայում արգարութիւնը ոտնակոխելու և իրենց անհատական դիրքն ապահովելու։ Այս բոլորը այդ ցաւատանջ երկրի ամենօրեայ, սովորական բարբերն են։ Եւ դա բնաւ նորութիւն չէ մեզ համար։ Նորութիւն է այն, որ Զինեւորական Ատեանն է հանդէս բերում այս անգամ կեղծիքները։

Ներկայ խնդրում մեզ առանձնապէս հետաքրքրողը Լիժնի անձնաւորութիւնն է, որ մեղադրւում է Զինեւորական Ատեանի կողմից, պատժական օրէնսդրութեան 361 յօդաւորի համաձայն, մի շարք ռժիւնների, կեղծիքների մէջ։ Այդ քննիչի հրահանգով կովկասում ձերբակալւած են մօտ 500 հայեր, յիշանկցական՝ անւան տակ։

Ամենաբիրտ հալածանքի ենթարկւած այդ հարիւրաւոր հայերը—որոնց թւում հիւանդներ և ծերունիներ—քաշ են տրւում նոյն այդ Լիժնի ձեռքով դէպի Նովո-չերկասկ՝ դատւելու։ Ամեն հնար գործ է զրւած անպատւելու, անարգելու կայանաւորներին, հասցնելու նրանց յետին ոճրագործի աստիճանին։ Մարդիկ, առանց պատճառի, լոկ կասկածով ամբաստանւած՝ կրում են ամեն տեսակ զրկանքներ, որպէսզի քննիչ Լիժնի կարողանայ «կարիէրա» ստեղծել, բարձրանալ, ապահովել իր դիրքը։

Մայրաքաղաքի «Բէչ» թերթը մի շարք փաստեր է պատմում արդարադատութեան այդ եղակի յպաշտպանի՝ կեանքից։ Զինեւորական Ատեանի ամբաստանութիւնը Լիժնի նկատմամբ, հարկաւ, բացառիկ մի երեւոյթ չէ... «Կաշնակցութեան գործի» առիթով ևս—նոյն թերթի ասելով—արդարադատութեան նախարարութեան մէջ կան բաւականաչափ փաստեր, որոնք ապացուցանում են Լիժնի կեղծիքները նաև այդ խնդրում։ Եւ այսպիսի մի բարոյական այլանդակութեան, մի ոճրագործ քննիչի ձեռքն է յանձնւած այնքան հայերի ճակատագիրը։ Ինչո՞վ երաշխաւորենք, որ նրա բոլոր կեղծիքները պիտի բացւին և որ բազմաթիւ անմեղ բաղադրանքներ չը պիտի կորչին այդ փոքրիկ բիւրօկրատի քմահաճոյքով։

Ռուսական արդարադատութիւնը այս անգամ գոնէ պիտի կարողանա՞յ արդեօք պատժել իսկական ոճրագործին, թէ՞ դարձեալ համառուսական ոստիկանութիւնը պիտի միջամտէ գաղտնի հրամաններով և պիտի առնէ իր հովանաւորութեան տակ՝ Լիժնին ու նրա բոլոր շահատակութիւնները...

Առայժմ բռնութեան սպասաւորը շարունակում է իր վայրագ արշաւանքը հայ մտաւորականութեան դէմ, չը նայեա՞ծ այն աղմուկին, բողոքներին, որ բարձրացել են ռուսական և արտասահմանեան մամուլի մէջ։

Ս Օ Ց Ի Ա Լ Ա Կ Ա Ն

ԱՍՏՑ ՄՏՔԻ ՆԱՅԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Բողոքի մի անօրինակ հողմ է անցնում ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի վրայից։ Պարիզը վերապրում է յեղափոխական մեծ օրերի ցառումները։ Բոլոր երկրները, ըստ աւանդութեան, ձայնակցում են Պարիզին։ Բոլոր ազատ մայրաքաղաքներում՝ հակայական թափօրներ և ցոյցեր, բնականօրէն ու գարշանքի փոթորիկ...

Ինչ է պատահել Սօցիալիզմը չէ մեն-մենակ ցոյցերի դաշտում, այլ և պարզ, չափաւոր ռամկավարութիւնը, ամբողջ ազատասէր և ազատասէր մարդկութիւնը...

Պատահել է մի անսովոր անցք, որ տեսնւում է մեզ դէպի միջնադարեան խաւարակուռ ու ոճրալի գոյւթեան գիրքը, նահատակել է Սպանիայում, Բարցելոնում, ազատ մի տեղը, յանձին մի պարզ ռամկավարականի, յանձին մի ազատ մտածողի (libre penseur)։ Նահատակւել է նոյն սեւ, դաժան կողերակա ն բռնակալ ռուսական ճիրաններում, որ դեռ կանգուն է տարաբախտաբար քաղաքակրթութեան հօրիզոններում, որ այնիշատակ դարերից ի վեր—յանուն Աստուծոյ և բոլոր սին բանագաւազանքների—ձգտել է դարձնել մարդկային միտքը վանական հեղձ ու տափակ աշխարհայեցութեան շրջանակներում, հալածել է մի վայրենի, մի թունաւոր ատելութեամբ բոլոր ազատ մտածողներին, շունթել ու բանադրել է դժոխքի անէծքներով, բարձրացրել է կախաղաններ ու խաւարիներ... Այո՛, դեռ կանգուն է այդ ոճրագործ ուժը, անգամ այսօր, գիտութեան վիթխարի առաջագիմութեան դարաշրջանում, դեռ կայ բոլոր երկրներում՝ սեւ, փարաշակիր ինտերնացիօնալը, կողերը, որ մերթէնդ մերթ իր ազդեցութեան կաճառներից, ինկվիզիցիայի, հաւատաքննութեան իր մահաբայր ամբօժներից սպառնալիքներ է արձակում մարդկութեան լաւագոյն զաւակներին, բոլոր նրանց, որոնք չեն ուզում ձկնել իրենց պարանոցը կրօնական բրմերի առջև, բոլոր նրանց, որոնք ձգտում են ազատել մի տեղ բիրտ, հնաւանդ նախապաշարունակներից, «աստուծութեան» ու «խախտանալութեան» կապանքներից և տալ նրան այն ուղղութիւնը, որ պատշաճում է գիտութեան ու բանականութեան։

Ատելութիւն է քարոզւում յանուն մի կրօնի, որ հռչակել է իր հիմնադրի բերանով իսկ՝ սէր ու տիեզերական եղբայրութիւն։

Հալածանք է քարոզւում յանուն մի կրօնի, որ նոյն հիմնադրի բերանով հրահանգել է անսահման համբերալութիւն, ներողութիւն, մարդասիրութիւն։

Այդ ցաւատանջ հակասութիւնը եղել է միշտ բոլոր կրօնների էութեան մէջ։ Նա ծուծն է եղել և նրանց երկրաւոր սպասաւորների «տակիկի», գործելակերպի։

«Աստուծո՛ր բարի է, վեհանձն, գթաւատ»...

Բայց նոյն Աստուծոյ անունով հարիւր հազարաւոր մարդկային ողջակէզներ կուլ են գնացել հաւատաքննութեան անարգ Մոդրէնի։

«Աէ՛ր, կարեկցութիւն, համաշխարհային եղբայրութիւն»։ Բայց այդ մեծ նշանաբանների անունով—խաբոյկներ, կախաղաններ, մասսային զնդակահարումներ։

Ո՞վ է Բարցելոնի նահատակը։ Ինչո՞ւ սպանեցին Ֆերրերին... Թւում էր, թէ անդարձ անցել էին այն սարսափելի ժամանակները (1600 թ.), երբ Հռոմի Campo dei fiori հրապարակում, փարաջաւոր դահիճների ցնծագին աղաղակների մէջ, ճարձատում էր խաբոյկի վրայ մեծ փիլիսոփայ Զօր-դանօ Բրուսօի կենդանի մարմինը։

Թւում էր, թէ Վոլտերների թունաւոր խաղաղանուններից, յեղափոխութեան ու գիտութեան պանծալի նւաճումներից յետոյ առմիշտ ջախջախւած էր միջազգային կղերականութեան հազարազլիւեան հիդրան... Բայց ահա 20-րդ դարը, ահա 1909 թւի հոկտեմբերի 13-ը բերում է մեզ մի դողացնող անակնկալ, որ սառը ջուր է մաղում ազատութեան բարեկամների յաւատեւ երազների վրայ և որ ստիպում է ամենուրեք սեղմել շարքերը այն մշտադալար, հագեւոր բռնակալութեան դէմ, որ դարբեր շարունակ թե թեւի տւած թագաւորներին, իշխաններին, բոլոր աշխարհի բռնաւորներին, պատնէշ է կանգնել ազատագրական ամեն տեսակ հոսանքների առջև։

Անակնկալը գալիս է հաւատաքննութեան զաղբիւ որրանից, Սպանիայից, որ իր քաղաքական-կղերական կազմակերպութեամբ մի տեսակ ժամանակավրէպ է եւրոպական արեւմուտքում... Մի երկիր, որ բառացի կերպով «փտում, կազմալուծւում է, յանձնւած լինելով կղերա-աշխարհիկ ուժերի խնամակալութեան, Դպրոցների տեղ՝ անասելի

առատութեամբ վաճառք, որ ցանցապատում են այդ դժբախտ երկիրը, ծծում նրա կենսական հիւթերը, խեղդում են ժողովուրդը իրենց խիստ նիւթած խաւարի, չքաւորութեան ու սարկութեան մէջ: Ազգաբնակչութեան 70 տոկոսը գեռ անդրադէտ... Այդ վիճակն էր, որ յարուցեց կատալոնի վերջին հերոսական ապստամբութիւնը: Նա ուղղեց միաժամանակ աշխարհիկ և հոգևոր իշխանութեան դէմ: Նա խեղդեց արեան բաղանիքների մէջ: Մի անգամ ևս բեակցիան յաղթանակեց ամենաարդար, ամենավեհաճն դատի դէմ: Եւ թագաւոր ու եպիսկոպոսներ վճռեցին վրէժխնդիր լինել: Մօնոթուիչի բառերը լցեց քաղաքական կաշառակործանումը: Սկսեցին ուժեղացնել, յուսաւորները դնդակահարութեանը: Եւրոպան լրու էր: Ալեկոծում էր միայն կարմիր ինտերնացիոնալը, որի հարազատներն էին կոտորում սպանիական տանջարաններում, որի վսեմ պարտքն ու առաքելութիւնն է՝ լինել դրօշակիր-առաջապահը ամեն մի արդար բողոքի, շարժման:

Բայց ահա բարբարոսութիւնն անցաւ բոլոր ընդունեաժ սահմանները, մահաւոր դատապարտեց մի անմեղ մարդ, թէկուզ և «ազատ մտածող» մի մարդ, հակակրեական ու հանրապետական... Ֆրանչէսկո Ֆերրերի: Ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհն էր, որ ոտքի կանգնեց: Եւ սակայն, դահիճները անխուժ մնացին, մահովճիւղը իրազորուեց, ընդդէմ ամբողջ լուսաւոր մարդկութեան: Այժմ մի փաստ, ոչ մի ապացոյց հրապարակ եկաւ այդ շարագործ ու այլանդակ դատաւարութեան միջոցին, ոչ մի փաստ, որ հաստատուէր այդ մարդու մասնակցութիւնը կատալոնի շարժման մէջ: Եթէ անգամ հաստատուէր էլ, դարձեալ ապշեցնող անակնկալ պիտի լինէր ժաշակիւղ մի մարդու դէմ, որ ամբողջ կեանքը նւիրել է ուսուցչական, կրթական գործին, որ եղել է իր երկրի մտաւոր վերածնութեան մի առաջնորդ և իբրեւ այդպիսին վաստակել է բազմութիւ ու հռչակաւոր բարեկամներ արեւմտեան բոլոր երկրներում: Բայց Ֆերրեր անմեղ էր:

Նա մեղաւոր էր, անտարակոյս, մարդկութեան ու մարդկայնութեան ռեբելութեան, սպանիական կղերի աշխույժ, մեղաւոր էր, որովհետեւ ամբողջ կեանքը քարոզել էր — առանց երբէք բռնի միջոցների դիմելու — նորագոյն գիտական աւետարանը, դատարարակել էր աճող սերունդը, ձգտել էր ազատ պահել նրան կղերական ապականիչ «կրթութեան» ազդեցութիւններից:

Նա հիմնել է հարեւաւոր դպրոցներ, ուր մտցրել է բաւոյական, քաղաքացիական և միանգամայն գիտական ու բանաւոր սիստեմը (*éducation scientifique et rationnelle*), աշխատել է մշակել ներգաշնակ անհատականութիւնը, — ֆիզիկական, մտաւոր ու բարոյական — զարգացնել միանգամայն կամքն ու իմացականութիւնը, ազատ ամեն տեսակ միատեղական, գերբնական ներշնչութիւններից, որոնք վանական միջնորդների մէջ սպանում են սերունդները:

Այդտեղ էր ֆրանչիսկո Ֆերրերի աններելի յանցանքը և այդ հեղ, առաքինի մարդը, որ իր հայրենիքի և մարդկութեան բարիքն էր միայն բազմացել, ամենատարագ կերպով ոչնչացրեց Մօնոթուիչի պարիսպների տակ: Նա գնաց Տելեզիօի, Ջիորգանօ Բրունօի, Էտիեն Դօլէի և անթիւ ուրիշների հետ հանգչելու գաղափարի մօտ նահատակների պանթէօնում: Նա մեռաւ ու անմահացաւ... Որովհետեւ նահատակները չեն մեռնում, ազատ միտքը չի նահատակում...

Պատմական օրեր են: Որքան միութեամբ և ու հրահանգէի է, կատարեաժ ոճրի հանդէպ, համաշխարհային այս զորաշարժը, այս հզոր ու գեղեցիկ ըմբոստեցումը: Ֆրանսիան — պատիւ նրան — այս անգամ ևս տեց զօրեղ ազդանշանը: Նա արդէն պատրաստում է յաւերժացնել նահատակի յիշատակը՝ արժանաւոր մի արձանով: Բայց ամենից ուշագրաւը այն չքնաղ թափօրն է, որ կատարեց ընչ առաջ Պարիզում, սօցիալիստական կուսակցութեան ղեկավարութեամբ և ուր հարիւր-հարիւր զարթոյն էր առաջ կանգնել անցան օրինակելի կարգապահութեամբ տիեզերական մայրաքաղաքի փողոցներից ու հրապարակներից, իրենց բուռն ցատումը ժայթքելով Սպանիայի և աշխարհի

դահիճներին: Ի՞նչ պատկառելի կազմակերպութիւն, որպիսի՝ ահեղ ու հոյակապ ուժ, որ գաշտ էր իջնում ծօրէսների ու Վալիանների առաջնորդութեամբ, ցուցադրելու իր վաշտերը, զգացնելու իշխողներին իր լուելայն սպառնալիքը, նշմարել տալու գալոց հզր ու խօլական թափահարումների՝ հեռանկարը... Անմոռանալի օրեր էին, եզակի, աննախընթաց նոյնիսկ ֆրանսիական պատմութեան մէջ *):

Պարծա՛նք Ֆերրերին, որ դիտցաւ այնքան արիաբար մեռնել իր սնած գաղափարի համար. պատիւ սօցիալիզմին ու ռամկավարութեան, որ այնքան առնաբար թարգման եղան համաշխարհային վերաւորած խղճի:

Ձեռնոցը նետւած է կղերական իշխանութեան կողմից և նա կը բարձրացւի իր ժամանակին, դահիճները վաղ թէ ուշ պատասխան կը տան յեղափոխական արդարավրէժ Աստուծոյ առջև: Ֆերրերի նահատակութիւնը կը ցնցէ ու կը լրջափեցնէ բոլոր երկրների մտաւորականութիւնը և նոր մոտեցում կը մատակարարէ հակա կղերական պայքարին:

Մեզ մօտ ևս, տարաբախտաբար, այդ պայքարը գեռ պահպանում է իր այժմեութիւնը, — գիտեցէք վերջին իրարանցումը Գաշնակցութեան դէմ — գեռ կան հայկական միջափայլում անապատականներ, հնադարեան որոճողներ, որոնք թէեւ ունենային, սպանիական կղերի նման, իշխանութիւն իրենց ձեռքում, չէին վարանի կախաղաններ ցցելու իրենց մի կարգ հակառակորդների դէմ... Կայ և անփարաջայ, աշխարհիկ կղերը, կան աշխարհիկ վարդապետներն ու տիրացուները, որոնց շէֆերը եղել են նոյնիսկ տասնեակ տարիներով Եւրոպայում, բայց բնաւ հեռու չեն գնացել տերտերական աշխարհայեցութեան սահմաններից... Այդ բոլորը կայ մեզ մօտ: Եւ ինչպէս ամեն տեղ, մեր երկրում ևս կղերը խօսում ու գործում է իր դասակարգի պայքարի անունով. ինչպէս ամեն տեղ, մեզ մօտ ևս, նա շահագործում է ժողովրդային ազդեցութիւնը նոյն նպատակով... Թէկուզ և շարունակ փարիսեցիօրէն «Աստու՛ծ» ու «Եկեղեցի՛» աղաղակելով: Գրանք ազատութեան և բնականոն առաջադիմութեան մշտնջենաւոր թշնամիներն են... Հայ սթափաղ երիտասարդութեան, մտաւորականութեան վրայ պարտք է ընկնում՝ խելացի ու սիստեմատիկ պրօպագանդիստական գործունէութեամբ ժողովրդային մարմնից կպած այդ պարագիտ գոյութիւնը:

ՉԷՉԱՐԷ ԼՕՄԲՐՕԶՕ

Այդ մեծ կեանքն էլ մարեց... ցաւի, կարեկցութեան յորձանքի մէջ, սարսափելի ոճրաւորի ազդեցութեան տակ: Այդպէս էլ հաղորդեց հեռագիրը. Ֆերրերի զնդակահարման լուրն առնելուն պէս, Լոմբրօզօն անդամաւորուեց և ընչ յետոյ մեռաւ: Բարեկամի ողբերգական մահը այնքան խորն էր խոցել այդ զգայուն մարդու սիրտը, որ նա չը տարաւ և ինքն էլ գերեզման իջաւ Ֆերրերի ետեւից:

Լոմբրօզօն էլ մեծացել էր «ազատ մտքի» դպրոցում և գեռ պատանեկան հասակից յայտնի էր արդէն, իբրեւ կատաղի *libero pensatore*: Ո՛վ է արգելում պատանիներին՝ կրել այդ ըմբոստ տիտղոսը — «ազատ մտածող»... Ինչո՞ւ միւս կողմից թոյլատրելի է, որ կրօնի սպասաւորները 8—9 տարեկան հասակից արդէն ձուլեն մանկական ուղեղները ըստ իրենց քրիստոնեայի, խոթեն մանուկ գլուխների մէջ այլ և այլ «թօղմաներ», «գաղափարներ», խորհուրդներ, որոնք առ ի չգոյն ըննադատական կարողութեան՝ արմատանում են աճող սերունդի գիտակցութեան մէջ և այնքան յոռի հետեւանքներ արտադրում հասարակական գործունէութեան ընթացքում...

Բայց Տուրինի հռչակաւոր պրօֆէսորը կանգ չ'առաւ

*) Այդ հոյակապ քափօրեցն արդէն ունեցան իրենց անմիջական աղիւսիքը նոյնիսկ ղոթալիս Ֆերրերի նայրենիքում. Մօրաի ոմրագործ միմիստութիւնը փախուստ տեց համալսարանային անադամների սակ եւ ազատամիտներն անցան գլուխ հաւաքարութեան:

„ազատ մտածողութեան“ սկզբունքի վրայ: Նա ձևակերպեց այդ վերջինի բոլոր լրացուցիչ սկզբունքները և դառնալով հանդերձ սպինոզյանական ապաստանածութիւնը *): դառնալով հանդերձ գիտական աշխարհի զարգերից մինը, հիմնելով դրական կամ մարդարանական դպրոցը իրաւագիտութեան ու ոճրաբանութեան մէջ **), նա զինւորագրեց իտալիայի սօցիալիստական կուսակցութեան շարքերում... Գիտականը պատուեց իրան՝ մարտնչողի տիտղոսով: Մեծ ուսումնասէրն ու փիլիսոփան ներփակում էր և մեծ, իդէալիստ ու խանդավառ մի հոգի, որ թերեւս Լոմբոզոյի ամենահրապուրիչ զարդն էր: Եւ այդ մեծ հոգին, որով իրաւամբ պարծենում է իտալական սօցիալիզմը, գիտէր ձայնակցել մարդկային յուսահատ մաքառումներին երկրագնդի բոլոր ծայրերում. այդ փափուկ, գերզգայուն սիրտը ամբողջապէս հաղորդակից էր տիեզերական տառապանքին. նրա հմայիչ գեղեցկութիւնը արտայայտւում է և այն մի քանի խօսքերի մէջ, որ Լոմբոզոն ուղղել էր մեզ տարիներ առաջ, թիւրքահայ ժողովրդի նահատակութեան առթիւ,

«Շը կայ Եւրոպայի մէջ սրտի տէր մի մարդ, որ չը վրդովւի համդէպ այն վայրագութիւններին, որ քիւրդերն ի գործ կը դնեն հայաստանի մէջ, կառավարութեամ ակնայտով աշակցութեամբ... Կ ու լ զ է ի ե ռ ի տ ա ս ա ռ ղ Լ ի Ո Յ Լ, ո Ր Կ ա Ր Ո Ղ ա մ ա յ ի օ գ մ ե Լ ծ ե գ տ ա Ր Ե Ր ծ և ո վ, ք ա մ խ օ ս ք ե Ր Ո վ ու զ ա մ գ ա տ մ ե Ր Ո վ»...

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

IV

Անգէն ժողովուրդը ազատ ժողովուրդ է: Նա չի կարող վայելել աւելորդ իր նաճած ազատութիւնները՝ ոչ մի բեժիմի տակ—ոչ սահմանադրական միապետութեան, ոչ իսկ ռամկավար հանրապետութեան մէջ: Բուրժուա, աւատական, զինւորական, կղերական դասակարգերի ծոցում միշտ անպակաս են դաւադիր տարրեր, պատրաստ աղող վայրկեաններում խեղդելու

*) Տիեզերքի առանց Աստուծոյ—*Universo privo di Dio*—տիեզերք, իբրեւ ինքնին գոյութիւն ունեցող մի զանգւած, անկախ „գերբնական“ ազդակներից, ենթակա իր յսուկ էւօլյուցիայի օրէնքներին: ***) Լոմբոզոն տիեզերական ուշակ հանց իր մի շարք փաստական ուսումնասիրութիւններով, որոնց մէջ կենսոգիտական տեսիլ է բռնում „Ոնրագործ մարդը“ (*L'uomo delinquente*), հրատարակւած 1877 թին եւ ապա հետզհետէ լրացւած: Այդտեղ է արծարծւում իսկական Լ օ մ բ ր օ գ ի ղ մ ք, այն քերիան, որի համեմատ յանցագործը—գող, աւազակ, մարդասպան եւլլն—իբր քեօժւած է ժիզիկական, օրգանական յսուկ արատներով, արկանոնութիւններով (*anomalies*), որոնք իբր քե պայմանաւորում են ոնրի անխուսափելիութիւնը: Ոնրագործը իբր քե ի ծ ն է ոնրագործ է: Նոյն բանաձեւի տակ դրեցին եւ արհաւիրականներն ու ամեն տեսակ տարօրոշները, բոլոր այսպէս անուանւած „բաղաձեւական յանցանքները“ (որոնց Լոմբոզոն գուրգուրում էր միտ խանդավառութեամբ, բայց դա չէր արգելում, որ նա նրանց ընդունէր, որպէս անօրմալ ու արկանոն էութիւններ...): Գործնական եզրակացութիւնն այն էր, որ, բոս Լոմբոզոն, պէտք էր ազատ կացուցանել յանցագործներին պատասխանատւութիւնից... Իսկ դա յեղափոխում էր ամբողջ ժամանակակից իրաւագիտութիւնը: Ուժգին հակաճառութիւններ ու հաւանքներ կրեց այդ նոր քերիան, քեւնա հետզհետէ մեղմեց սկզբնական բանաձեւի խտութիւնը, ընդունելով նաեւ կենսական պատահարների, միջավայրի ազդեցութիւնները ոնրների յղացման ու զարգացման վրայ: Չը նայեամ բուն հակառակորդութեան՝ այդ ինքնահայ քերիան—մարդաբանական ոնրագիտութիւնը—անհաղիմ հմայք ու ազդեցութիւն վաստակեց ժամանակակից իրաւաբանութեան սիստեմի վրայ:

ժողովրդական իրաւունքները, թաղելու ռամկավարութիւնը... Մի բուն վարձկան զինւորների ուժը—այս կամ այն արկածախնդիր բռնաւորի ձեռքում—բաւական է երբեմն՝ այս կամ այն ժողովուրդը ոտնատակ անելու, ստրկացնելու:

Իսկ միւս կողմից, ժամանակակից մեծ պետութիւնների միլիտանտ կանգուն բանակները—ինչպէս արդէն տեսանք—նոյնպէս ոչ մի երաշխիք չեն ներկայացնում ժողովուրդների տեւական ազատութեան, կուլտուրայի ու առաջագիտութեան համար. ընդհակառակը՝ ենթարկւած լինելով իշխող դասակարգերի, երբեմն նոյնիսկ սահմանադրական միապետի հրամանատարութեան, այդ բանակները սոսկ գործիք են հարստահարութեան ու յափշտակման, նրանք պատրաստ են իրենց տէրերի հրամանի վրայ, հլու, անմոռնչ հնազանդութեամբ արշաւել ուրիշ ժողովուրդների դէմ, շղթայագործել պատերազմների սարսափները, մղել երկիրը դէպի կործանում, նետել նոյնիսկ հարազատ անգէն ժողովրդի վրայ՝ նրան „զսպելու“, „խաղաղացնելու“ նպատակով... Կանգուն բանակների՝ սիստեմի մէջ ազգաբնակչութեան ահագին մեծամասնութիւնը մեռւմ է դարձեալ անգէն, անատամ, մերկապարանոց և ազատագրական տագնապների մէջ—անուժ ու անօգնական...

Համաժողովրդական բանակն է միակ փրկութեան խարիսխը: Չինւած ու մարզւած ժողովուրդն է միայն, որ կարող է ընդմիշտ ապահովել իր ազատութիւնը, թուժա կանգնելով բռնակալական և ամեն տեսակ յետադիմական դաւերի հանդէպ: Երբ ամբողջ ժողովուրդը, նրա բոլոր առնական ուժերը գիտեն զենքի գործածութեան եղանակները, գիտեն կրակելու լաւագոյն արեստը,—ոչ մի միապետ կամ կամայական, ոչ մի զինւորական կամ աւատական ուժ, ոչ մի բռնաւոր, հակաժողովրդական կաստ ու դասակարգ չի կարող յարատեւել իր տիրապետութիւնը, անգամ միլիտանտ վարձկան ու այլ զինւորների աշակցութեամբ:

Այս պարզ, զգաստ տրամաբանութեամբ է, որ ազատ Հելվեցիայի փոքրիկ ժողովուրդը հիմնել է իր սիրուն հայրենիքում „ազգային բանակի“ (*milice nationale*) ուժեղ ու համակրելի սիստեմը:

Թերութիւններ ունի, ի հարկէ, և այդ սիստեմը, բայց Հվէյցարիան, յամենայն դէպս, ամենից աւելի մօտիկ է կանգնած այն իդէալական վիճակին, որ անւանում ենք համաժողովրդական զինաւորութիւն կամ թէ սպառնազէն ռամկավարութիւն:

Նկարագրենք ընդհանուր գծերով Հվէյցարական այդ սիստեմը:

Նրա ամենաեական գիծն այն է՝ որ իւրաքանչիւր քաղաքացի զինւոր է, առանց դադրելու քաղաքացի լինելուց: Բոլոր Հվէյցարացիք զինւոր են և սակայն ոչ մէկը նրանցից չի խլում իր քաղաքացիական անհրաժեշտ պարտաւորութիւններից:

Չը կայ զինւորական կաստ, դասակարգ. չը կան արհեստով զինւորներ: Չը կայ նպատակ՝ կառուցանելու զինւորական բարդ, հոյակապ մարմիններ: Նպատակն է՝ կրթել, դաստիարակել և կազմակերպել բոլոր առողջ Հվէյցարական քաղաքացիներին այնպէս, որ վտանգի

ժամին նրանք կարողանան հանդէս բերել կուռ, ներդաշնակ ու արագաշարժ մի բանակ—ոչ թէ նւաճողական արշաւանքներ նիւթելու, այլ միայն իրենց թանկագին հայրենիքը պաշտպանելու...

2ը կայ հելվետեան սիստեմի մէջ միլիտարիզմի ջանքանիւ բեռը, չը կայ երկարատեւ, մաշող, հոգեհանձառալուծիւնը, չը կայ այն անդունդը, որ բաժանում է մեծ պետութիւնների մէջ զինւորական բարձրագոյն աստիճանաւորներին իրենց ստորագրեալ զինւորներից, չը կան այն անվերջ ու տաղտկալի կազմաւորին մարզանքները, որոնք բխանում ու ստրկացնում են զինւորին, դարձնում նրան անխօս գործիք, հըռ աւտոմատ և դաժան, աւերիչ մի ուժ... Հվէյցարիան ազատ է միլիտարիզմի ամենախոշոր չարիքներից:

Սահմանադրութեան 18-րդ յօդուածի թելագրութեամբ՝ իւրաքանչիւր ողջանդամ (*valide*) քաղաքացի պարտաւոր է բսան տարեկան հասակից սկսած, կատարել զինւորական ծառայութիւն: Այդ պարտաւորութիւնը բացարձակ է, նա չի ընդունում որեւէ զիջում, արտօնութիւն յօգուտ այս կամ այն անհատի կամ ընտանիքի: Միւսին գերդաստանի բոլոր եղբայրները պարտաւոր են ծառայութեան գնալ: Օրէնքին ենթարկւում են անգամ նրանք, որոնք ընտանիքի պահպանողը, կերակրողն են:

Բոլոր նրանք, որոնք չվէյցարական հայրենիքից դուրս գտնւելով կամ թէ նրա հողի վրայ այս կամ այն պատճառով չեն ենթարկւում զինւորական ծառայութեան, պարտաւոր են վճարել տարեկան որոշ տուրք: Տուրքից ազատւում են այն չքաւորները, որոնք ֆիզիկական կամ հոգեկան որեւէ հիւանդութեան պատճառով չեն կարողանում կերակրել իրենց ընտանիքները:

Զինւորական ուժերը Հվէյցարիայում բաժանւում են երեք կարգի.

1. Իսկական կամ գործօն զօրք (*Elite*), կազմւած 20-ից մինչև 32 տարիք ունեցող բոլոր քաղաքացիներից:
2. Լանդվեներ (*Landwehr*) կամ առաջին պահեստի բանակ. այդտեղ մտնում են 32-ից մինչև 40 տարի ունեցող քաղաքացիները:
3. Լանդշտուրմ (*Landsturm*) — երկրորդ պահեստի բանակ. այդտեղ մտնում են 41-ից մինչև 48 տարեկանները *):

Լանդշտուրմի մէջ մտնում են նաև այն զինւորականները, որոնք ժամանակի ընթացքում դառնում են անընդունակ առաջին երկու զօրակարգերի ծառայութեան համար: Մտնում են, վերջապէս, նոյն լանդշտուրմի մէջ կամ աւորները 20 տարեկանից պակաս և 48-ից աւելի, որոնք ունին բաւականաչափ ֆիզիկական և զինւորական ընդունակութիւններ:

Հվէյցարացիին համարւում է այդպիսով զինւորական ծառայութեան մէջ, իր 20 տարեկան հասակից մինչև 48-ը: Զօրահաւաքը կատարւում է իւրաքանչիւր տարւայ սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներում: Նորակոչները, ըստ իրենց ընդունակութիւնների, դասաւորւում են այս կամ այն դպրոցում, ուր մնում են 45-ից մինչև

80 օր, նայեաժ զինւորական արհեստի ճիւղին: Պահանջւում է՝

45 օրւայ վարժութիւն	հետևակազօրքի համար
80 " "	հեծելազօրքի "
55 " "	թնդանօթաձիգի "
50 " "	զինւոր. ճարտարագէտների (<i>Génie</i>)
46 " "	սանիտարների (առողջապահիկ) զօրքի համար:

2ը կայ, ուրեմն, մշտնջենաւոր, պրօֆէսիօնալ, կանգուն բանակ, զատւած ընդհանուր հասարակական կեանքից. կայ համազգային, համաժողովրդական մի զօրք, որ տարածւում է անխտիր բոլոր քաղաքացիների վրայ և որի հատւած-միաւորները ունին միայն ժամանակաւոր մի գոյութիւն: Քաղաքացիները այս կամ այն ճիւղի մէջ որոշ ժամանակ ծառայելուց, որոշ անհրաժեշտ մարզանքները կատարելուց յետոյ՝ վերադառնում է իր օճախը, նւիրւում է կրկին իր քաղաքացիական աշխատանքին, պարտաւորւելով յետագայում վերստին երեւան գալ պարբերաբար, բարձր իշխանութեան հրաւերով, այդ մարզանքների կարճատեւ կրկնողութեան համար (*les répétitions*):

Բարձր գործադիր իշխանութիւնը՝ զինւորական պաշտօնատունն է (*département militaire*), — համաշվէյցարական սպայակոյտը, որի անդամները նշանակւում են դաշնակցական բարձրագոյն կառավարութիւնից, և որի գլխաւորն ընտրւում է 3 տարի ժամանակով: Պատերազմի միջոցին այդ վերջինը ստանձնում է գեներալի, ընդհանուր հրամանատարի պաշտօն: Կրթւած, մարզւած բարձր սպաների այդ մարմինը և հսկում է զինւորական ընդհանուր կարգապահութեան վրայ, որը առհասարակ օրինակելի է Հվէյցարիայում. նա կազմակերպում ու գործադրում է զինւորական արդարադատութիւնը, սահմանում է պատիժներ այլևայլ զանցառուների համար: Զանցառութեան, դասալքութեան օրինակներ առհասարակ շատ քիչ են լինում այդ երկրի մէջ, իւրաքանչիւր քաղաքացի տոգորւած լինելով այն գիտակցութեամբ՝ որ զինւորի պաշտօնն այդտեղ ամենասուրբն է բոլոր պաշտօններից, որ նրա կրած դրօշը խորհրդանշանն է չվէյցարական հայրենիքի — երկրագնդի ամենաբախտաւոր հայրենիքի — պաշտպանութեան ու անբռնաբարելիութեան...

*

Որքան համեմատաբար կարճատեւ է զինւորական կրթութիւնը... Բայց և որքան հրահանգիչ է նա, արգասաւոր՝ պատերազմական, բարոյական, քաղաքացիական տեսակէտից: Ո՛ր են երկար տորիների միօրինակ, սպանիչ մարզանքները, որոնք բնորոշւում են մեծ պետութիւնների միլիտարական սիստեմները...

Տարիներն այստեղ փոխարինւած են ամիսներով ու շաբաթներով, բայց այդ ամիսների ու շաբաթների մէջ իւրաքանչիւր ժամը օգտագործւած է ամբողջապէս ու ամենայն խնամքով, ժամանակի և աշխատանքի ոչ մի հիւլէ չի կորչում այդ կարճատեւ մարզանքների մէջ: Զինւորական արեւստն ուսումնասիրւում է հանգամանօրէն, իր բոլոր մանրամասներով. առաջին բեկորական դպրոցից յետոյ պարբերաբար նորէն

*) Ըստ Գնրագոյն կանոնադրութեան. տես „Organisation militaire de la Confédération Suisse“, 1907.

զէնքի կոչւելով, երիտասարդ զինուորը այդ կարճատև կրկնութիւնների ընթացքում թարմացնում է իր յիշողութեան մէջ անցեալ փորձերը, կատարելագործում է իր զինուորական ծանօթութիւնները, աւելի տոգորում իր պաշտօնի գիտակցութեամբ, աւելի վառում հայրենասիրական իր կոչումով... Նա նոյնքան ճարպիկ, նոյնքան մարզաձի, նոյնքան հնարագէտ է, որքան և մեծ պետութիւնների զինուորները, որոնց «մշակում են» ամբողջ տարիներ զօրանոցների տանջարաններում...

Զինուորական կրթութիւնը Շվեյցարիայում կազմում է ընդհանուր կրթական սիստեմի հետ մի գեղեցիկ համադրութիւն, մի սենթեզ, որ, կարելի է ասել, յատուկ է միայն այդ երկրին: Զինուորի արհեստը, մարզանքները, զինավարժութիւնը սկսում են ոչ թէ 20 տարեկանից, այլ շատ առաջ—պատանիների, մանուկների մօտ:

Պատմական խոր պատճառներ ունի այդ հրապուրիչ երևոյթը: Շվեյցարիան մէկն է այն երկրներից—«փոքրիկ ու մեծ», կուլտուրական երկրներից—որոնք դարերով կրել են իրենց կաշւի վրայ բռնապետական լախտի հարւածները և որոնք—մղւած գոյութեան կռիւ անագորոյն պահանջներից—վաղուց իւրացրել են ըմբոստ կեանքի բոլոր առնական պատերազմները, զարգացրել են իրենց ծոցում դիմադրութեան, ինքնապաշտպանութեան հզօր բնազդը, զարգացրել են այն բոլոր յատկութիւնները, որոնցով պէտք է զինւի ճակատագրաբար գայլերով ու բորենիներով շրջապատւած ամեն մի համայնք, եթէ չի ուզում այլասեւեւել ու անդունդ գնալ...

Զինուորական ձիրքը պատմականօրէն, ժառանգականօրէն անցել է շվեյցարական սերունդներին

և այսօր, կարելի է ասել, վիճելով Տէլի փոքրիկ, հպարտ հայրենիքը մի կատարեալ մարզարան է, ուր անգամ մանուկները, ապագայ զինուորապետները, իւրացնում են արդէն ռազմական արւեստի անհրաժեշտ հիմունքները, պարապում են մարմնամարզութեամբ, վարժում են հրացանաձգութեան, դարձնում են այն մի տեսակ գերագոյն զւարճալիք *):

(Վերջը յաջորդ անգամ)

*) Զեմկ կարող չի լիւրջ ախտով մի ուսագրաւ խօսակցութիւն, ուսեղի է ունեցել 1896 թին Շվեյցարական Հանրապետութեան Նախագահի եւ անգլ. լորդ Սոլսբիւրիի միջեւ—մեր, հայկական խնդրի առթիւ: 1896-ին, մեծ ջարդերից յետոյ, ինչպէս յայտնի է, Շվեյցարիան միակ երկիրն էր, որ ծայրէ ծայր բռնւած բողոքի ու ցասման միջինգնեով, վճռեց պաշտօնական հանգամանք սալ այդ բողոքին եւ համազային մի պատգամաւորութիւն ուղղելով Բեռն, դաժնակցական բարձրագոյն կառավարութեան մօտ, թելադրեց վերջինին՝ հաղորդել իր ցասումը համիդեան զազանութիւնների համար պատասխանատու պետութեանը:

Կառավարութիւնը լիցելով այդ երկրում ժողովրդի սպասաւորը, առանց վարանման համակերպեց ընդունւած որոշումին եւ Նախագահը զմաց անձամբ կատարելու մեծ պետութեանը ներկայացուցիչների մօտ իր ծանր առաքելութիւնը: Եւ երբ Լոնդոնում «փոքրիկ-մեծ» Հելվեթիայի պաշտօնական ներկայացուցիչը լորդ Սոլսբիւրիի (այն ատեն «պրեմիէր») սիրալիւր հիւրընկալութեան մէջ, հաշի սեղանի շուրջը պատմում է հայ ժողովրդի մարտիրոսութիւնը, հայցելով իր երկրի անունից կորույթի միջամտութիւն—ազնիւ լորդը, որ իր խնդրով դրուժանութիւնը մեղմելու համար հրապարակ էր նետել ծանօթ ժրգր «բիւսանական հաւատարմի եւ տարտաւան զապաթների» մասին—խորհմանս կերպով ու կիսակատակ մտնելով է Շվեյցարիայի Նախագահին:

—«Ա՛հ, պարոն Նախագահ, թէ որ հայերն էլ ձեր բաջարի հայրենակիցների պէս հրացան բռնել գիտեցային... այդ ջարդերը չէին առաջանալ»...

Որքան հեզմանք այս պատմական յայտարարութեան մէջ եւ որքան քունալից հեմարտութիւն...

Ե Ղ Ի Շ Է Թ Ո Փ Ջ Ե Ա Ն

«Թուփչեանն սպանւած է Բաբերդի մօտ»...

Ահա ցաւազին անակնկալը, որ ստանաւ ենք վերջին պահանջն լակօնական մի հեռագրով Կ. Պօլսից:

Մանրամասներ չը կան... Անորոշութիւնը կրկնապատկում է մեր կոկիծը:

Ո՛վ նիւթեց այդ անանուն ոճիրը... Ո՛ր չարագործ ձեռքը բարձրացաւ այդ ժիր, բեղուն և շիտակ գործիչի վրայ:

Ո՛ւմ շահն էր պահանջում ոչնչացնել գրչի այդ ազնիւ աշխատանքին:

Աւագակային յարձակում: Թշնամու սաղարմը: Թէ՞ դա ւաճառն ու թէ՞ աւ և մի վատ հարւած, մի քսամենի յղացում...

Այդ վերջինը մեզ չի զարմացնի: Թուփչեան Հ. Բ. Գաշնակցութեան ամենամանկէն առաջամարտիկներից էր, նրա սկզբունքների քաջ ախոյեանը, նրա դրօշակի խանդավառ կրողը... Մեզ չի զարմացնի, ո՛չ, եթէ հայկական դաւամուղ ոգին—նոյնիսկ վերածնութեան այս խորհրդաւոր օրերում—գայ վրէժ լուծելու իր չը հանդուրժած կազմակերպութիւնից: Մեզ չի զարմացնի, եթէ հակադաշնակցական ունեցներով յափուցած այսօրւան մթնոլորտում—ուր, Թիֆլիսից մինչև Պօլս միացել են մի չարագործ ներդաշնակութեան մէջ հայ ցեղի բոլոր ուսեալ և անուս տակաւնները—մեզ չի զարմացնի, եթէ մի այդպիսի մթնոլորտում ծաղիկն ամենատարգի, հայրենադաւ ոճիրները, ուղղւած մի կազմակերպութեան դէմ, որ քաղաքական վերածնութեան կուսան է եղել հայրենիքի բոլոր երեք հատուածներում, որ իր անադարտ բարձրութիւնից արհամարհել է միշտ հակառակորդ վահանների հարւածները, տրտել է իր գարշապարի տակ նրանց շահախնդիր զրպարտութիւններն ու անարգանքները:

Սպասենք: Աւայտմ մերի, արտասուելի իրողութիւնը տնկւած է մեր առջև—թ « փ չ ե ա ն ն » պ ա ն է ա ծ է—մեր Թանկագին ուժերից միւր, մեր լաւագոյն յայտերից միւր...

Ցարական որդայթներից ազատելով, նա անցաւ «Երկիր»—այն «Երկիր», որ դարձել է խորհրդանշան բոլոր վսեմ բաղձանքների, որ նա ինքը գուրգուրել էր շատերի պէս պատանեկան հասակից, գնաց ու լծեց նրա մատաղ առաջագիծութեան անիւին, իր խանդավառ սրտի և իր անխնայ կորովի բոլոր թափով... Բայց ազատ Հայաստանի մէջ գտնւեցան իժեր՝ աւելի թունոտ ու մահառիթ, քան ցարական մագիլները...

Թող այդ հեղ ու անբիծ մարդու եղբունական մահը ցասման փոթորիկ հանէ մեր զաղբել բարբերի դէմ, ուր հաղաճւած է առաքինութիւնը և խրախուսւած սեւ, դրուժան հակառակորդութիւնը...